

Közgazdasági állapotaink a **XVI.** és **XVII.** században.

Írta :

Dr. Acsády Ignác.

IV.

A jobbágyság és az urbéri terhek.

A magyar köznép, a parasztság, földművelésünk, nemzeti vagyonosságunk legnyomatékosabb tényezője épen nem dicsekedhetik azzal, hogy sorsa iránt a történetírás akár a multban, akár a jelenben valami tulságos érdeklődést tanusított volna. Keveset foglalkozott vele mindenkor, de a legkevesebbet épen napjainkban. A régibb időből még csak van néhány munkánk, mely a jobbágyságnak legalább köz- és némely magánjogi viszonyát igyekezett tisztába hozni. Az utóbbi harmincz-negyven év alatt azonban már ezt sem tették. Horváth Mihály egy kisebb dolgozatában összeállította a corpus jürisból a jobbágyság szabad költözködését engedélyező vagy tiltó törvényeket. Az urbéri terhekre és az állami adózásra vonatkozó XVI. századi törvényes határozatokat legujabban egy fiatal író¹⁾ ötvennyolcz oldalra terjedő tudori értekezésében foglalta egybe. Ennyi az egész, mi évtizedek óta a jobbágyosztály, a népesség legszámosabb eleme multjának megvilágítására történt. Wenzel Gusztáv, a kitünő jogtudós, időközben megírta ugyan a magyar mezőgazdaság történetét. De Wenzel e művében csupán a jogász álláspontján marad s mivel úgyszólván semmiféle irodalmi előmunkálat nem állott rendelkezésére, sem a jobbágyság időnként való állapotairól, sem a mezőgazdasági termelés alakulásáról nem igen gyarapítja ismereteinket. A munka főleg az idevonatkozó jogfejlődés menetét világítja

¹⁾ *Kálmán Miksa*: A magyar jobbágy viszonya a földesurhoz és az államhoz 1514—1600.

meg, de a kérdés gazdasági és általános művelődési mozzanatait nagyobbára érintetlenül hagyja.

Wenzel azonban még sem oly szűk határt szabott vizsgálatainak, mint az idéztem két más író, kik a jobbágyság állapotát *egyedül* a törvénytár idevonatkozó határozataiból igyekeztek megvilágítani. Ez ép oly kényelmes, mint hibás eljárás, melylyel a történeti ismereteket előbbre vinni egyáltalán nem lehet. Nem szabad ugyan mellőzni a törvények határozatait sem, mert az uralkodó jogelvek bennök nyerne általános elméleti kifejezést. De sokkal fontosabb az, megtörtént-e, hogyan és kik által e törvények végrehajtása. A ki komolyabban foglalkozott a történelemmel, nagyon jól tudja, mert első pillanatra észre kellett vennie, hogy a törvény jogelvei és a tényleges viszonyok közt rendesen roppant s néhol egyenesen principialis különbség forgott fenn s hogy csak annyi ment át belőlök a gyakorlati életbe, a mennyi az uralkodó osztályok érdekében állott, míg minden egyéb szépen a papíron maradt. Erre magok a törvények is utalnak, mert nem egy határozatuk ismételve megújítottott, mire pedig semmi szükség sem lett volna, ha mindjárt az elsőnek foganatja lett volna. Az államélet legfontosabb érdekeit érintő törvényeink sem igen hajtattak egykor végre, bármint sürgette is a királyi hatalom. A mi különösen a jobbágyságot illeti, mindig szem előtt tartandó, hogy a reá vonatkozó törvények végrehajtása nem a saját közegeire, nem is pártatlan állami vagy királyi hatóságokra, hanem a XVI. század óta tisztán és kizárólag földesuraira volt bízva, kik természetesen nem hajtottak végre semmit, mi jobbágyaikra előnyös, saját magukra pedig hátrányos lehetett. Azelőtt részben máskép állt a dolog. Régi királyaink, mint a Wenzel művében említett tényekből és közzétett okiratokból kitűnik, gondját viselték a jobbágyságnak s pártját fogták a hatalmasok önzésével vagy tulkapásaival szemben. A parasztság a földesur ellen a királyhoz folyamodhatott, ki készségesen védelmére kelt, megerősítette az ur és a jobbágy kölcsönös egyezményeit, sőt ügyelt arra is, hogy az egyezmény minden határozata pontosan megtartassék s a jobbágy, a földesuri terhek fejében, csak annyit szolgáltatasson, a mennyire valóban kötelezve volt. Hunyadi Mátyás király alatt ez a törekvés már teljes tudatossággal lép előtérbe s a királyi hatalom, minél in-

kább szilárdult, annál hatékonyabban oltalmazta a jobbágyot urainak kapzsisága ellen. Mátyás király ezen igyekezete főleg a tizedügyre vonatkozó törvényekben jut szembetűnő kifejezésre. Enyhítette a tizedfizetés ridegségeit, mindinkább királyi ellenőrzés alá vonta a behajtást s a köznép védelme egyik főjellemvonása közigazgatási politikájának. De halálával ez a törekvés jó időre megszűnt. A tehetetlen Jagellók, kik legfontosabb királyi előjogaikat sem tudták fentartani, a jobbágyságot feltétlenül kiszolgáltatták földesurainak s azzal magok készítették elő a siralmas 1514-ki parasztlázadást. A köznép, mely Mátyás alatt már jobb napokat látott, mely a nagy király korában megszokta, hogy személye és vagyona bizonyos jogvédelemben részesüljön, hogy munkája azon gyümölcsseit, melyek a földesurnak törvényesen járó illetményen felül megmaradtak, háborítlanul élvezhesse, a Jagellók alatti huszonnégyszáz évi keserves szenvedés és elnyomás után fegyvert fogott. De leveretett s ezzel jogi állásában századokra kiható változás állott be. A mily kegyetlenül viselte magát a lázadás alatt, oly kegyetlen volt a visszatörlesztés, melyet az urak győzelmök után gyakoroltak rajta. Az 1514-ki események gyászos bevezetését alkották a mohácsi katasztrophának s századokra befolyásolták Magyarország politikai és gazdasági fejlődését.

A jobbágyság ez időtől fogva védtelenül ki volt szolgáltatva urainak, kik ellenőrzés és felelősség nélkül zsákmányolhatták ki a parasztot és munkáját. Az országgyűlés, tehát a rendiség főképviselője, pár évtized mulva egyik sokat idézett törvényczikkében maga elismerte, hogy az elnyomottak jajszava a menynekbe hatol, de azért vajmi kevéssel járulhatott sanyaru sorsuk enyhítéséhez. A legjobb akarat is hajótörést szenvedhetett az ország akkori szánalmas belviszonyain, de kivált azon, eddig nem eléggé méltatott körülményen, hogy a legbölcsebb ilyen törvénynek sem lehetett gyakorlati hatása, mert az akkori alkotmányos szervezetben minden törvény végrehajtása és alkalmazása a vármegyétől vagyis magoktól a földesuraktól, mert ők voltak vármegye, függött. Az érdekelt fél kizárólagos tetszésére volt tehát a végrehajtás bízva; a paraszton ejtett sérelem esetén maga a panaszolt végezte a bíró teendőit; felelősség és ellenőrzés nélkül maga ítélte az ő ellene irányuló vádban s az ítéletet szintén maga

foganatosította. Hogy ily körülmények közt a legkitünőbb törvény is mit használhatott, hogy a jobbágyságnak nyújtott kedvezményekből vagy enyhítésekből mennyi ment át a valóságba, azt nagyon könnyen elképzeltetni. A törvények kedvező rendelkezései is üres malasztnak maradtak s a ki ma csupán a törvényekből akarja kideríteni a régi jobbágyság valódi állapotait, az egészen terméketlen munkára pazarolja idejét.

A törvény és a tényleges állapot közt óriási különbség forgott fenn. Hasztalan szabta meg a törvény a jobbágy urbéri tartozásait, a földesur, vagy nevében tisztjei annyit szedtek rajta, a mennyit kisajtolhattak belőle. Hasztalan szabta meg a törvény a jobbágy robotmunkája maximumát, a földesur dolgoztatott vele annyit, a mennyire szüksége volt. Jobbágyaival munkáltatta majorsági földeit, szőleit, velök szállította messze földre, néha idegen országokba borait, búzáját, vagy más termékeit, szóval felhasználta minden dologra, mely épen felmerült. A jobbágnak nem volt hova fordulni panaszával. Legfőlebb egy módon menekülhetett, telkének pusztán hagyásával, vagyis a szökéssel. Tette is sűrűn s törvényeink telvék a szökevény jobbágyok elleni rendelkezésekkel. Ezeket a vármegye már inkább végrehajtotta s minthogy ekképen sem enyhíthette nyomorát, a kétségbeesett jobbágy néha az ultima ratióhoz, az erőszakhoz és a lázadáshoz folyamodott. Az 1514-ki parasztforradalom a legnagyobb ugyan, de épen nem az egyedüli a XVI. és a XVII. században. A földesúri terhek folytonos növekvése számos más, kisebb-nagyobb terjedelmű zendülést okozott, melyekről történetírásunk alig vesz tudomást. Csakugyan bajos rólok a homályt eloszlatni, mert ama kevés följegyzés, melyben említvék, elfogult és egyoldalú, vagyis az érdekelt fél, a nemesség köréből származik, mely minden ellene intézett támadást oly színben szeretett feltüntetni, mintha az nem súlyos sérelmek orvoslására, hanem mindjárt az egész erkölcsi és állami világrend felforgatására irányult volna.

Kétségkívül a földesurak közt is akadtak minden időben nemesebb gondolkodású, humánus érzelmű emberek, kik jobbágyaik helyzete iránt érzékkel birtak, s sanyaru sorsukat túlszigázott igényekkel fokozni nem igyekeztek. Ezek országos törvény nélkül is méltányosak voltak jobbágyaik iránt. Csakhogy a rendiség ismert szelleme kizárta a lehetőséget, hogy számuk

nagyon elszaporodjék. Az az osztály, mely a jobbágyság »természet szerint való urának« érezte és hirdette magát, melyet a viszonyok csakugyan a köznép korlátlan uraivá tettek, mely cselekedeteiért senkinek sem volt felelős, melyet bepanaszolni sem lehetett, szükségképen nem igen törődött mással, mint saját érdekeivel, mint a pillanatnyi előnyök kiaknázásával. Ez az emberi természetből magából következik s nem is a magyar földesúri osztály, hanem a rendiség általánosan sajátos jellemvonása. Az európai történetírás csakugyan e realistikus, de egyedül igaz szempontból méltatja a rendileg tagolt társadalom uralkodó és elnyomott osztályainak egymáshoz való viszonyát. Nem rokonvagy ellenszenv vezeti őt valamelyik osztály iránt, midőn a tényállást igaz valóságában föltárja. Csak hivatását teljesíti, melyet Taine ama szép mondásba foglalt: A tudomány feladata nem kárhoztatni, vagy megbocsátani, hanem konstatálni és értelmezni. E helyett azonban nálunk még mindig a törvények egyes abstract határozataiból próbálgatják a mult állapotait rekonstruálni s e közben még azt a döntő körülményt is elfelejtik, hogy nem volt senki, ki ama törvények végrehajtását ellenőrizte volna.

A királyi hatalom ezt vajmi kevésbé tehette. A mohácsi vész után egész más feladatok kötötték le figyelmét s különben is a helyi közigazgatást teljesen a rendek ragadták magukhoz. Királyi közeg sehol sem létezett, mely a helyi, az alsófoku közigazgatás és biráskodás menetét befolyásolhatta volna. De azért a királyi hatalom, mint a külföldön, ugy nálunk is élénk érzékkel viseltetett a jobbágyság sorsának javítása iránt. Erre már gyakorlati szempontok kényszerítették. A jobbágyság fizette az állami adót, az ő soraiból került ki a katonaság túlnyomóan nagy része s így természetesen a királyságnak, az állam- és népegység képviselőjének a rendi szétszaggatottság korában, a legnagyobb mértékben önérdéke sugallta, hogy a jobbágyságot erkölcsileg és anyagilag végképen az inség és barbárság állapotába lesülyedni ne engedje, különben a köznép nagy tömegeinek munkája és kardja teljesen elveszett volna az államra az akkor folyó ömfeltartási küzdelmekben. A királyi hatalom tehát következetesen védelmezte a parasztosztályt, de csak annyira, a mennyire épen tehette. Az a néhány országgyűlési czikkely, mely a jobbágyságnak engedményeket biztosít, főleg a király kezdeményére jutott.

törvénytárunkba. De arról, hogy végre is hajtassanak, hogy a kivitel ne kizárólag az érdekelt fél dolga legyen, a király sem gondoskodhatott. E lényeges pontban orvoslást szerezni neki sem állt hatalmában, mert az az egész akkori államrendből folyt s ennek gyökeres felforgatása nélkül módosítható sem volt. A földesur és a jobbágy viszonyának ellenőrzésére s a jobbágyérdek oltalmára rendelt királyi közegek és hatóságok csak azon időben létesültek mindenütt, midőn az erősödő királyi hatalom már legalább is rést ütött a rendiség bástyáin s az osztályérdek helyett lassan-lassan és hosszas küzdelmek után, mindinkább az államérdek eszméje emelkedett tulsúlyra.

A régi világban, Hunyadi Mátyás mellett, kit méltán megillet a kegyeletes rokonszenv, melylyel a magyar köznép mind a mai napig szívébe foglalta, még Martinuzzi Frater György, a hires váradi püspök, Zápolya János király uralmának oszlopa érdemel a jobbágyság történetében megemlékezést. A XVI. századi Magyarország ezen leggeniálisabb államférfia és diplomatája nem a rendiség körében született, nem annak zárt eszmevilágában nőtt fel s a rettentő rombolások közepette, melyek akkor sújtották a hazát, melynek »magyar« fiaul mindig büszkén és lelkesülten vallotta magát, a menekülés eszközeit nem a számra nézve is csekély uralkodó osztályban, hanem az *össznemzetben* kereste. Egy nagyszerű reformeszmé fogamzott meg agyában, *fel akarta szabadítani a jobbágyságot*, hogy annál sikeresebben felhasználhassa a haza védelmében. A magas szárnyalású terv az akkori körülmények közt jámbor óhajlás maradt ugyan, de mégis örök dicsőségére szolgál annak, a ki megpendítette, mert ha kivitetik, kimeríthetetlen segélyforrásokat nyitott volna a honvédelemnek s réges-régen megoldotta volna azt a feladatot, mely a jelenben már a legnagyobb nehézségekbe ütközik: megteremtette volna Magyarországon az egységes nemzetiséget, összeforrasztotta volna, megmagyarosította volna annak összes lakosait, a kik közt a nemzetiségi s másnemű ellentételeket első sorban az fejlesztette és tartotta fenn, hogy a rendiség nálunk tovább — 1848-ig — fenmaradt, mint a többi művelt államokban. Mint minden idő előtti reformeszmé, Frater György nagy hazafias terve tényleg csak arra szolgált, hogy az uralkodó osztályok még szorosabbra fűzzék a köznép rabbilincseit s olthatatlan gyűlöletükkel sújtsák

azt, ki ezen — az ő szemökben — ördöngös gondolatot megmerte pendíteni. E gyűlölet századokon át viszhangzik s még ma is kicsinyes és együgyű módon torzítja el a kiváló államférfiú emlékét.

Martinuzzi Frater György gondolata még inkább kiemelkedik, ha figyelembe vesszük, hogy olyan időből származik, melyben a jobbágyság vagyoni és jogi állásában a hanyatlás az előbbi időkhöz képest nagyon szembetűnően kimutatható. Mint Európában mindenütt, úgy a XV. században nálunk is, még pedig nemcsak Mátyás király igazságos uralkodása alatt a nem kivált-ságolt osztályok sokkal nagyobb anyagi jóllétnek és több szabadságnak örvendettek, mint a következő században. A nem-nemesek előtt is nyitva állott a közszolgálat tere s nemcsak a harczmezőn érvényesíthették magokat, hanem bejuthattak a közigazgatási hivatalokba, ha meg volt a kellő képzettségük. Ilyesmi nem gyakran történt, de mégis megtörtént, jeléül annak, hogy egyrészt a jobbágyságban már felébredt a művelődési hajlam, másrészt pedig a rendiség még nem vont áthághatatlan sorompót a nemzet különböző elemei közé. 1438-ban a parasztszármazásu Albert diák volt Fejér- és Küküllő vármegyék főjegyzője; kapott ugyan nemességet, de csak utólag, mikor már állásában érdemet szerzett. 1512-ben Perényi Gábor főispán Ugocsa vármegye alispánjává nevezte ki a nem-nemes Nagy Albertet. Ekkor már a nemes vármegye tiltakozott, lármázott ugyan a nemesi jogokon ejtett ezen sérelem miatt, de a kinevezés nemcsak megtörtént, hanem érvényben is hagyatott s a király egyedül azt az engedményt tette, hogy a már hivatalban levő alispánt utólag nobilizálta.

A mohácsi vész után ilyesmi már nem fordult elő. A katonaságnál szolgáló jobbágyok, ha kitüntették magokat, tömegesen kaptak ugyan nemességet, másoknak földesuraik szereztek bizonyos érdemek jutalma fejében armalist. De hogy egy előkelő vármegyei tisztség jobbágynak adatott volna, mielőtt nemességet nyert, arra nézve még eddig példa nem ismeretes s nem is valószínű, hogy előfordult volna. Ekkor már a rendiség egyre ridegebb alakban kezdett jelentkezni s még az egyház főbb állásaiból is világi törvénnyel zárta ki a jobbágy véreit.

Az osztályok egymástól való mesterséges elzárkózása foly-

ton nagyobb arányt öltött, mi a legélesebb ellentéteket fejlesztette ki közöttük annyira, hogy lassankint valóságos ellenségnek tekintették egymást s a nemzeti közösség érzete teljesen kivesszett nemcsak gondolatvilágukból, hanem politikai cselekvésökből is. Ez állapotok szem előtt tartása nélkül a városi és a nemesi rend örökös küzdelmeit, a földesurak bánásmódját a jobbágyosztálylyal, sőt politikai mozgalmainkat is alig lehetne megérteni.

Mindez azonban a XVI. században nem specialis magyar, hanem általános európai jelenség volt; némely más államban még sokkal furcsább kinövésekre is vezetett, mint nálunk s sok helyt a nemesi uralom odáig fajult, hogy az államot lételében fenyegette, sőt meg is döntötte. Hazánkban a rendiség nem fejlődött a legeslegszeleső végletig, de a mi régi köz- és társadalomgazdasági életünk szintén az ő hatása alatt állt. Azon általános okok, melyek Európa összes művelt államaiban a köznép helyzetének megrontására vezettek, érvényesítették magokat nálunk is. Első sorban a római jog tanainak terjedése hatott kedvezőtlenül a parasztság jogi állapotára, mint azt egy nagy tudományu német író ¹⁾ meggyőződtetően kifejti. A régi Rómában, hol főleg rabszolga végezte a földművelést, jogilag a paraszt sokkal kedvezőtlenebb helyzetben volt, mint a középkor nemzeti jogrendszerében. Mikor pedig a római jog mindinkább befolyásolni kezdte a közszellemet, a régi nemzeti szokások és jogok háttérbe szorultak s az új jogásznemzedék a római jog rideg szempontjait kezdte a földesur és a jobbágy közti viszonyra is alkalmazni. Nálunk formális érvényre a római jog nem jutott ugyan, de mint Európaszerte uralkodó tan, hazánkat sem hagyta érintetlenül. Tudósaink, jogászaink, papjaink, nagyszámmal olyan külföldi főiskolákat látogattak, hol a római jog *cultusa* egész odaadással folyt s azért ez a jogrendszer, habár sohasem recipiáltatott, mindenestre befolyással, még pedig hátrányos befolyással volt a földesur és jobbágy viszonyára Magyarországon is.

Ép oly kedvezőtlenül hatottak a XVI. század nagy egyházi mozgalmái a köznép jogi állására. A legmerészebb várakozásokkal üdvözölte az egyházi reform eszméjét mindenütt. A művelt-

¹⁾ *Janssen* : *Gesch. des deutschen Volkes*. I.

ségnek alantabb színvonalán állott még, semhogy lelkesedését csupán eszményi szempontok gerjesztették volna. Gyakorlatibb következményeket remélt tőle, első sorban a földbirtok igazságosabb szétosztását, azután a maga terheinek lényeges enyhítését, sőt remélte a saját általános emancipációját is. Várakozásai tudvalevőleg nem teljesültek s a XVI. század végén az ő helyzete mindenütt sokkal kedvezőtlenebb volt, mint száz évvel azelőtt. A reformáció nem a nép tömegei, hanem a birtokos osztályok, a városok, nemes urak és országos fejedelmek segélyével győzedelmeskedett s azért kizárólag az utóbbiak részesültek mindazon sociálpolitikai előnyben, melyet a hatalmas egyházi mozgalom maga után vont. Ehhez járult azon körülmény is, hogy egész Európára a kegyetlen kül- és belháborúk kora virradott, mely elvadtotta az erkölcsöket, a fegyverviselő elemeknek áldozta fel az egyszerű munkásosztályokat, a jog uralma helyére általában az önkényt és erőszakot ültette. Mindez a gyöngéket még inkább kiszolgáltatatta a hatalmasoknak s a parasztság jogi helyzetét minél rosszabbra fordította.

Ezzel szükségképen karöltve járt a jobbágyság anyagi állapotának romlása. Fokozta a bajt Magyarországon az, hogy itt a katonaság nagy része nemzeti és vallásos ellentétben állott a magyar jobbágysággal. A király idegen zsoldosai ellenségnek tekintették a magyarságot is s Magyarországon mindig úgy viselkedtek, mintha ellenséges földön lennének. De féktelenségeiket mégis korlátolta legalább némileg a vallás és polgárosodás közössége. Ez az érzés azonban már teljesen hiányzott az ozman hódítóból; benne a faji, a nemzeti és vallásos fanatizmus egyenlő szenvedélylyel működött s azért pusztításai, melyeket vagyonban és emberben tett, rövid idő alatt nagyobbára megsemmisítették a leginkább védtelen köznép jólétét. Még 1514-ben egy, nem is legnagyobb birtokosaink közé tartozó nemes ur, Bajoni Ferencz dicsekedve mondotta, hogy neki magának van akár száz olyan jobbágya, kinek mindegyike legalább ezer arany készpénzzel bir. Pár évtizeddel később már aligha volt nagy Magyarországon egyetlen földesur, kinek jobbágysai ilyen vagyonnal rendelkeztek volna.

Minél inkább szegényedett a jobbágyság, annál inkább fokozódtak terhei, mert annál védtelenebbül ki volt szolgáltatva

urainak vagy ezek tisztjeinek. I. Ferdinánd hasztalan igyekezett sorsát enyhíteni; I. Miksa király nyomban trónralépte után megindította érdekében az actiót s egy 1565-ki előterjesztésben, mely a legközelebbi országgyűlésnek volt szánva, felhívta a törvényhozást, gondoskodjék »azon csaknem tűrhetetlen terhek« enyhítéséről, melyekkel a földesurak és nemesek eddig szokásban nem lévő módon kezdik elnyomni a szegény parasztokat.¹⁾ De az ilyen kezdeményezésnek gyakorlati hatása, mint jeleztem, nem volt s még ha hozatott is valami törvény a parasztság javára, az seholsem hajtatott végre. Ilyenkor is minden a régiben maradt, mert nem volt királyi közeg, mely az úr és a jobbágy közti viszonyt ellenőrizte, a földesur önkényét mérsékelte, a jobbágy jogát érvényre emelte volna. Efféle közeg hiányában a törvény ép oly kevésbé gátolta a hatalmasokat önzésök kielégítésében, a mint a tiz parancsolat nem tartóztatja az embert a bűntől. Ha nem lenne a szenvedély és gonoszság megfenyítésére szervezett államhatalom és büntetőjog, a tiz parancsolat maga nem védené meg a társadalmat attól, hogy az ököljog legkegyetlenebb korába süllyedjen.

A ki tehát csupán törvényeinkből akarja a jobbágyság régi helyzetét megismerni, az körülbelöl úgy jár el, mint az, a ki a tiz parancsolatban látja a társadalom erkölcsi állapotainak hű visszatükröződését. Már pedig az isteni és emberi törvény csak fenkölt eszmény, mely rendesen messze marad a valóságtól s azért a fogalom, melyet ily módon az utóbbiról nyerhetünk, teljesen hamis. Az igazságot egyedül úgy találjuk meg, ha kiderítésére egészen más eszközöket használunk, ha a régi állami, társadalmi és gazdasági szervezetet magát kutatjuk fel, hogy megismerkedjünk minden egyes alkatelemének gyakorlati tevékenységével. E célra a törvény elvei helyett, melyek néhány lapon összegyűjthetők, át kell buvárolnunk a régi világ összes ránk maradt emlékeit, azt a töméntelen anyagot, azt a sokféle és aprólékos írott följegyzést, melyek mindegyike nyújt valamit a rég sirban porladozó nemzedékek igazi állapotainak megismeréséhez.

Csakhogy történelmünk ezen kutfőinél figyelembe veendő

¹⁾ Az előterjesztés ide vonatkozó része: *Quinto*: Ut tractent regnicolae de allevatione onerum quoque intolerabilium, quibus pauperes Coloni a dominis et nobilibus non ita pridem opprimi coepere. Orsz. Lev. Mon. IV.

még egy körülmény. Majdnem mindnyájan az uralkodó osztálytól származnak, főleg a XVI. században s így bennök csak az érdekelt fél nézeteivel találkozunk. Törvényeink és országgyűlési előterjesztéseink, a különböző hivatalos okmányok és magánlevelek, a kor írói úgyszólván kivétel nélkül az uralkodó osztályból kerültek ki s nem mindegyik emelkedett a fenkölt gondolkodásu Verancsics Antal püspök nemes erkölcsi magaslatára, mikor a köznép állapotáról nyilatkozott. Maga a jobbágyosztály rendesen fásult közönnyel viselte sorsát s elkeseredése csak néha tört ki de akkor azután iszonyatos, bestialis módon egyes lázadásokban, melyekről azonban ismét csak azt és annyit tudunk, mennyit azok, kik ellen a mozgalom irányult, a saját felfogásuknak megfelelően följegyeztek. Maga a parasztság akkor még néma volt. Szenvedéseinek nem igen adhatott írásbeli kifejezést, mert ehhez nem értett. Jogi és anyagi helyzetének romlásával szellemileg is lehangyatlott s szegénységénél ¹⁾ csak tudatlansága lehetett nagyobb, míg azok, kik sorából kiemelkedtek, kik magasabb műveltségre tettek szert s így ügyének szószólóivá lehettek volna, papi vagy tanítói állásukban sokkal inkább a földesurra voltak utalva, semhogy a parasztság érdekeiért határozottabban mertek volna kardoskodni. De akkor fejlődő nemzeti irodalmunk dicsőségére föl kell említenem, hogy nem egy írónk, például Apáczai Cseri János, szerényen bár, de nemes hévvel sürgette a jobbágyokkal való emberségesebb bánásmódot.

A köznép maga a saját állapotairól kevés följegyzést hagyott reánk s épen ez nehezíti meg helyzetének teljes megismerését. Csupán az anabaptista krónikák, melyek írói nagybárá zsellérrenden levő emberek voltak, származnak az ő köréből s ritka értékes forrásokul is szolgálnak az egész magyar jobbágyintézmény multjának ismeretéhez ²⁾. Máskülönben e tekintetben köztörténetünk többi forrásaira vagyunk utalva, de ezek bőven tartalmazznak olyan tényeket, a melyek elfogulatlanul mérlegelve,

¹⁾ A jobbágyság anyagi helyzetével behatóan foglalkozom Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt című munkámban.

²⁾ E krónikák megjelentek Fontes Rerum Austr. Dipl. 43. kötet. Nagy fontosságukat már kiemeltém Magyarország Buda visszafoglalása korában című munkámban, melyben behatóan foglalkoztam a jobbágyság e korbéli helyzetével is.

kellő világításba helyezik a jobbágyság jogi helyzetének alakulását s a földesurak felfogását a parasztságról. Erre nézve egy pár példa adhat kellő tájékozást. Zeleméry László nógrádi praefectus a pozsonyi kamarához intézett leveleiben ¹⁾ 1575 elején, a következő esetet beszéli el: Krusits Péter, akkor hatalmas nagybirtokos, az előző évben a káptalan jobbágyságait arra használta, hogy számos helységben bizonyos földeket felszántsanak, búzával bevessék, learassák s a termést asztagba rakják. A nógrádi bég a termésből dézsmát követelt, de Krusits megtagadta. Erre a bég erőszakosan összehajtotta a hatósága alatt álló drégeli és hidvégi jobbágyságokat, kik Krusits falvaihoz legközelebb laktak, oda küldte őket, szekerekre rakatta s elvitette velök a termést. Krusits ezen nagyon megharagudott, de nem a bégen, hanem a drégeli és hidvégi jobbágyságokon állt bosszút, a mi akkor rendes szokás volt, mert ha az egyik főur összeveszett a másikkal, ennek falvait rabolta ki és jobbágyságait pusztította. Krusits is így cselekedett. Összefogdostatta a két falu jobbágyságait, elhajtotta marhá-jokat, felprédáltatta házi felszerelésöket, számos ökrüket levágatta s azt követelte, hogy ha a jobbágyságok az ő elszállított búzáját vissza nem hozzák, minden kévéért (de singulo manipulo) egy tallér váltságot fizessenek. Zalaméryt azért érdekelte a dolog, mert a drégeliek a király jobbágyságai voltak s attól félt, hogy ha ki nem szabadulnak, földesuri és állami kötelezettségeiknek nem tehetnek eleget. Ismételve irt tehát Krusitsnak, de vele — mondja 1575. jan. 1-én kelt levelében — sem Isten sem ember nem bir, miért is a királyi kamarát kérte föl az ügy rendezésére.

Ez közbe is lépett, de minden siker nélkül, mert Zalaméry február 4-én azt jelenti, hogy Krusits sem a király, sem a kamara rendeleteivel nem törődik. Igen érdekes az az eszköz, melyet Krusits mogpuhítására maga Zalaméry javasol. Ha uraságtok czélszerűbbet találni nem tudnak — írja a kamarának, — nekem szabadságomban van Krusits beeni jobbágyságait elfogni és marhá-jokat elhajtani, abból ő felsége jobbágyságainak kárát megtéríteni; én a szerencsétleneket ki is fogom elégíteni. Végrehajtotta-e fenyegetését s hogyan nyert az ügy elintézését, nem tudom. De az eset kétségkívül jellemző tájékozást nyújt a jobbágyság személy-

¹⁾ Orsz. Lev.

és vagyonbiztonságáról, mely pedig a gazdasági életet a legérzékenyebben befolyásolja.

Más irányban jellemzi a viszonyokat a következő eset: Meggyes, Sopronmegyei falunak földesura a XVI. században Sopron városa volt. 1598-ban Kollonics Szeifrid kismartoni kapitány biztatására a falu a földesúri hatóság alól szeretett volna szabadulni, s e végből a királyi kamarával és Kollonicscsal alkudozásba lépett. De a dolgot besugták Sopron városának, mely pört indított a meggyesiek ellen s meg is nyerte. A bíróság kimondotta, hogy a meggyesiek zendülés bünébe estek s így *életük és vagyonuk a földesuré, Sopron városáé*. Ennek tanácsa a falubelieknek életüket illetőleg megkegyelmezett ugyan, de a hat legelőkelőbb jobbágyot nyilvánosan, — a pellengerén — meg akarta vesszőztetni. Száz tallér birságpénzért azonban azt is elengedte nekik, de elvette telköket és házukat, a falu többi népét pedig vagyonában büntette. ¹⁾

Ez esetek, melyekre számtalan példát találhatni a régi emlékekben, jellemzik igaz mivolta szerint a jobbágy és földesur közti viszonyt. A két fél a legridegebben állt szemben egymással. Mindenben, a mi a viszonyra vonatkozott, az egyik korlátlan ur, a másik védtelen pária volt s a szegény jobbágyon nemcsak a nemesebb gondolkodású keresztények, hanem a törökök szive is megesett. Az ő részökről is számos jellemző nyilatkozat maradt reánk. A többek közt Hasszán pasa Budáról 1631-ben ezeket írta ²⁾ gróf Eszterházy Miklós nádornak: »E szegény rajáknak — a jobbágyoknak — mint egy nyáj juh, mely kétfelé is adja tejét, két sereget kell kitartaniok. Ti őket annyira elnyomtatok, hogy nemcsak a két sereget nem, de még magokat sem tarthatják fen.«

Épen ugyanazon időben, 1632-ben Abauj-, Zemplén-, Borsod-, Szabolcs- és Torna-vármegyékben nyomorult állapotuk fegyveres lázadásra kényszerítette őket. De leverettek s Forgách Miklós kassai főkapitány azzal vigasztalta őket, hogy az ő szenvedésök »Isten törvénye, a ki rendelte az ő alacsony állapotju-

¹⁾ Az eset egykoru kéziratból közzétéve Földrajzi Közl. XIV. kötet. 501. lap.

²⁾ Tört. Tár 1885. — 581. lap..

kat.« Ez a felfogás, mely a nép nagy tömegeinek szolgaságát és elnyomatását az isteni világrend változtathatatlan törvényének hirdette, akkor általános volt Európaszerte s belőle következett, hogy a földesuri jogokon ejtett minden sérelem az isten törvényén ejtett legsúlyosabb sérelemnek tünt fel s mint ilyen, büntetett is. Mikor nálunk az említett lázadást, mely a Nyírségből indult ki, leverték, a parasztságot még arra is kötelezték, hogy hódolatlan helyeken minden fegyvert beszolgáltasson s többé tartani ne merjen, ¹⁾ hogy kedve ne kerekedjék azt esetleg ismét urai ellen fordítani. A fegyverviselés e megtiltása a közbiztonság teljes hiánya mellett a köznép védtelenségét még inkább fokozta.

Az uralkodó osztály felfogása a parasztság jogi állásáról tanuságosan nyilvánul az 1644-ki tárgyalásokban a király, illetve Eszterházy Miklós nádor és I. Rákóczy György erdélyi fejedelem közt. A nádor egy ízben azt fejtegeti a fejedelemhez intézett levelében, ²⁾ hogy Magyarországon nincs evang. »status« s még kevésbé »pórjaink értetnek oda«, mint a mult országgyűlésen némelyek állították. »Akármit valljon is azért a pór, de azzal ugyan nem leszen statussá«. 1644 végén ugyancsak a nádor egy hivatalos okmányban ³⁾ a következőleg okoskodik: Összes törvényeink közt nincs egyetlen is, mely világosan megengedné a parasztnak, hogy papot tartsanak vagy parochiával s az ahhoz való jövedelemmel birjanak, mert az ország régi joga szerint a parasztnak munkadíján kívül földesura birtokán — oda soroltatott a jobbágytelek is — semmije sincs. A legnagyobb zavar támadna az országban, ha Hollandia példájára, a parasztból is rendet csinálnának.

Ez a rettenetes veszély, melytől a nádor az országot féltette, nem következett be. Maradt minden úgy a mint volt, sőt a polgárháboruk csakhamar beköszönő korával a helyzet még rosszabbra fordult s a paraszt még sokáig nem hallott egyebet hatalmasaitól, mint a kiáltást: hódolj paraszt! ördögféleke teremtette! 1672-ben és később is az Erdélyből betörő bujdosó kurucok, a nemes urak proklamációikban a jobbágyoknak, kik a testi-lelki szabad-

¹⁾ Századok. 1871. 437. lap.

²⁾ Nemzeti könyvtár.

³⁾ Zsilinszky Mihály: Lónyai Zsigmond stb.

ságért fegyvert fognak, országos nemességet ígértek ¹⁾ ugyan, de ez csak merő ige maradt, mert a későbbi nagy kuruczmozgalmakban még ridegebbé fejlődtek a rendi ellentétek.

Köztörténetünk általános forrásaiban is van tehát anyag bőségesen, mely kellően csoportosítva s magyarázva, sokkal inkább megvilágítja a köznép jogi, politikai és gazdasági helyzetét, mint a törvénykönyv teheti. De vannak a jobbágyságra nézve *specialis* forrásaink, még pedig oly tömegesek és értékesek, hogy régi földmívelési és közgazdasági szervezetünk és a szervezet működése ismeretét a legnagyobb mértékben megkönnyítik. Az állami és magánlevéltárakban valóban végtelen mennyiségű ily anyag van felhalmozva, melyet csak fel kell dolgozni, hogy tiszta minőségben előttünk álljon régi közgazdasági történetünk s különösen annak összes munkás-rétege, mindazon átalakulásokkal együtt, melyeken az idők folyamán átment.

Már néhány évvel azelőtt felhívtam ezen eddig egyáltalán nem értékesített anyagra a tudomány figyelmét. Azóta minden alkalmat megragadok, hogy ismételjem a figyelmeztetést. De sajnálattal kell megvallanom, hogy eddig teljesen eredménytelenül. A nyers anyag közzététele körül azóta sem történt semmi; monographusaink azóta is ép oly kevésbé terjeszkednek ki multunk idevágó mozzanataira, mint azelőtt. Ez ama sajnós körülményben leli magyarázatát, hogy történetírásunk még mindig csak a külső eseményekkel, egyes osztályokkal, vagy egyes emberekkel foglalkozik s *magát a népet valósággal kifelejtí a történelem keretéből*. A mint Verböczy populus-ának fogalmából épen a tulajdonképeni nép hiányzik, a mint a nagy tömegek századokon át kívül maradtak az alkotmány korlátain, akképen kihagyatnak azok ma is történetünkben s történetírásunk a helyett, hogy az egész nemzetet felölelné, annak csak egyes elemeivel foglalkozik. Nincs tehát igazán nemzeti tartalma s bizonyára az is hozzájárul, hogy történeti műveink, legyenek bár magokban véve igen becsesek, a művelt közönség érdeklődését sokkal kevésbé keltik fel, mint a külföldön történik, hol ép úgy olvassák az ilyen munkákat, mint a szépirodalom nemesebb termékeit. Ha tartalmát általános nemzeti szellemben ki nem bővítik, a magyar történetírás csak egy-

¹⁾ *Pauler Gyula*: A bujdosók támadásai. Századok. 1869.

oldalú és szűkkörű szaktudomány marad, melynek kétségkívül így is megvan a maga haszna, de csupán a tudósok kisebb körére. Nemzeti jelentőségre ilyképen nem vergődhetik s nem is lehet azzá, mivé lennie kellene: az élet tanítómesterévé.

Ha eddigi szűk keretéből ki akar jutni, lehetetlen lesz tovább mellőznie a régi Magyarország munkás rétegeit, melyek sorsa mindenesetre befolyásolta oly mértékben a magyar állam fenmaradását, mint a külső politikai vagy katonai események. Ki kell terjesztenie figyelmét az általános művelődés mozzanataira, főleg a gazdasági állapotokra s az eddig teljesen mellőzött jobbágyságra is. Ezek szintén részt vettek a haza fegyveres megvédésében; véreztek érte mindenkor. Számos törvényünk — hogy csak egy-kettőt említsek: az 1526: 10. és az 1543: 22. — kiterjesztette rájuk a katonáskodás kötelezettségét, sőt a fejenként való felkelést is s bizonyos, hogy a katonák nagy tömege, a mennyiben nem idegen zsoldos volt, természetesen azon néposztályokból került ki, melyek mindenkor a legszámosabbak voltak az országban. De még nagyobb az a feladat, melyet *munkájokkal* végeztek a haza fenmaradása érdekében. E munka sokoldalúságának és terjedelmének megismerésére számtalan adat maradt reánk, mely megvilágítja nemcsak a végzett munka nagyságát, hanem a munkásnép összes viszonyainak alakulását a századok folyamán. Minél hamarabb, minél alaposabban kezdődik meg ez anyag feldolgozása, annál *nemzetibbé* válik történetírásunk s annál mélyebb hatása lesz a közszellemre.

Magyarország régi gazdaságtörténetének forrásai egészben olyanok, mint a külföldiek, melyek feldolgozása már mindenütt nagy arányokat öltött. Általánosságban majdnem minden régi történeti emlék, krónika, birtokadomány, peres akta, adóügyi vagy czéhszabály tartalmaz ide vonatkozó adatot. A mi specziálisan a földművelést és a jobbágyságot illeti, erre nézve van a kútfők egy önálló csoportja, mely egyenesen és közvetlenül rájuk vonatkozik, s melyet egy német író ¹⁾ a gazdaság-történet »statistikai« forrásainak nevez. Ide tartoznak a kisebb-nagyobb területet felölelő, megszámlálhatatlan összeírások, melyek akár adózási, akár más ezzel rokon-czélból készültek; nagy uradalmak

¹⁾ Inama-Sternegg alább idézett tanulmányában.

vagy egyes gazdasági tisztek számadásai, melyek gyakran a gazdálkodás összes részleteit fölkarolják; a tized- vagy dézsmalajstromok, melyek falvankint feltüntetik a termés eredményeit s a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság számát; gazdasági utasítások²⁾; végül az urbariumok, melyek a földesur vagyoni viszonyait s a jobbágyság terheit tárják fel előttünk s teljes bepillantást engednek a régi közigazdasági organizációba.

Különösen az urbariumokról kell ezuttal megemlékezni, nemcsak azért, mert régi kulturállapotainknak legtöbb oldalu és leghitelesebb kútfői, hanem azért is, mert a legnagyobb tömegben maradtak reánk. Alig van családi levéltár, melyben urbariumra nem találhatni, míg nagyobb ily gyűjteményeink, első sorban az országos levéltár, az efféle iratok beláthatatlan tömegét őrizik. Az urbariumok köz- és magánjogi jelentőségének felderítésével még eddig nálunk senki sem foglalkozott, a mint általában alig van történeti emlékün, melyet kevesebb figyelmében részesítettek volna, mint az urbariumokat, mi annál meglepőbb, mert nagy tömegük folytán minden kutatónak kezébe kerülhettek. Wenzel Gusztáv a mezőgazdaság történetéről szóló művében élénken hangsúlyozza ugyan fontosságukat, de egyáltalán nem merit gazdag tartalmukból.

A mennyire e munkából, mely igen röviden bánik el velök, kivehettem, nálunk is a legrégebb időktől fogva előfordulnak, néha állami közokmányok jellegével bírnak s királyi szentesítéssel vannak ellátva. Ez azonban leginkább csak a korona- vagy az egyházi javak urbariumainál fordul elő. A világi földesurak urbariumai magánokiratok s vagy a régi szokásjogot, vagy az új telepítéseknél a földesur és a jobbágy közt létrejött szerződéseket tartalmazzák. Eredetileg tehát kétoldalu kötés jellegével bírtak s a bennök foglalt megállapodásokat sem a földesur, sem a jobbágy önkénytelen meg nem szeghette. Mikor azonban a jobbágyság jogi állása rosszabbra fordult, mikor nem védte senki, mikor közeg nem volt, melyhez panaszaival fordulhatott, az urbarium is kivetkőzött eredeti jellegéből. Nem volt többé kétoldalu kötés, a jobbágyság magna chartája, mely jogait biztosította, hanem lett olyan okmány, mely a földesur tájékoztatására ké-

²⁾ Ilyen több van már kinyomatva. Egyik legbecsesebbet *Thaly Kálmán* tette közzé *Archeol. Ért.* 1886.

szült, ki határozatait kénye-kedve szerint módosíthatta. Innen főleg a XVII. században a jobbágy örökös panasza, hogy a földesur egyre fokozza követeléseit s szaporítja a földműves lakosság terheit.

Az urbariumok s a velök sok tekintetben rokon »Weisthum«-ok,¹⁾ a falusi földműves lakosság jogszokásainak összeírásai, a külföldön rég kellő figyelemben részesülnek s roppant mennyiségben tétettek közzé, sőt részben fel is dolgoztattak. Mert az urbariumok rendkívüli anyagtömegeket ölelnek fel s világot vetnek, mint Inama-Sternegg mondja, a gazdasági élet alapjaira és leglényegesebb tényezőire, a népszámra és a munka tagolatára, a vagyontra s annak kihasználására, az árakulatonkra és a birtokmegosztásra. Minderről a magyar urbariumok is nyújtanak tájékozást, s némelyik olyan részletes és széleskörű, hogy bizonyos vidék gazdasági és népességi állapotainak teljes statisztikai felvételét tartalmazza, olyat, melynél tökéletesebbet a modern szaktudománytól is alig kívánhatunk.

Az urbariumok becsét fokozza azon körülmény, hogy hitelesek és megbízhatók, mert legalább azon időben, melyben készültek, hiven tükrözik vissza egyrészt a földesur ingatlan birtokának, másrészt a jobbágyterheinek állományát. Habár a gyakorlatban az idők folyamán az utóbbi terhek módosulnak, szaporodnak, az urbarium mindig legalább minimumát adja a jobbágyterheinek. Annyit, mennyit az urbarium megszabott, a jobbágy mindenesetre köteles volt pénzben, munkában és terményben szolgáltatni a földesurnak. A valóságos teher gyakran még az ott kirovottnál is nagyobb volt, ámbár az urbariumban levő minimum rendszeren szintén meghaladta a törvényben megállapított maximalis szolgáltatásokat. Ha tehát ez utóbbiakra nézve még az urbarium sem vehető föltétlenül biztos mértékül, ugy természetesen az, a ki még nem is az urbariumok, hanem tisztán a régi törvények ide vonatkozó szabványai után indul, egyáltalán nem nyerhet helyes fogalmat az urbéri terhek igaz mivoltáról.

¹⁾ Mindezekről behatóan értekeznek: *Inama-Sternegg*: Über die Quellen der deutschen Wirthschaftsgeschichte. Sitzungsberichte der k. Akademie der Wiss. in Wien. Phil. hist. Klasse 84. kötet. — *Ugyanő*: Über Weistümer und Urbarien. Archiv. Zeitschrift 1877. — Továbbá *Lamprecht* Deutsches Wirthschaftsleben II. kötet.

Az urbariumok nem mindegyike készült egyenlő gonddal és részletességgel. Némelyik csak egy-egy falu jobbágnépének tartozásait sorolja fel. Némelyik ezenkívül a tartozás alapjául szolgáló telkek számát is feltünteti. Némelyik még tovább megy; adja a pusztá telkeket és a zsellérházakat is. Vannak olyanok, melyek névszerint előszámlálják a családfőket s megmondják, hogy egy-egy telken hány jobbágy lakik. Mások a jobbágycsaládok összes fitagjainak számát feltüntetik s megmondják, mindenik családnak hány lova, ökre, juha, sertése vagy kecskéje van. Némelyik a legkülönbözőbb felvilágosításokat adja a gazdálkodás módjáról, a föld minőségéről, az egyes terményekről, a fogyasztásról, sőt a kereskedelemről is. Némelyek egész roppant uradalmakra, egy vagy több vármegye számtalan falvára terjeszkednek ki. Mindnyájan azonban megvilágítják a földesuri osztály összes birtok- és vagyoni viszonyait, sőt egyik-másik e tekintetben a lehető legmesszebbre megy; felsorolja a földesurnak nemcsak jobbágykezelt, hanem majorsági földjeit, annak egész fundus instructusát, a földesur különféle kisebb haszonvételeit s azok tényleges vagy megközelítő évi jövedelmét, szóval feltárja előttünk a régi Magyarország egész social-gazdasági szerkezetét s szabályos működésének évi eredményeit.

A hazai urbariumokra is alkalmazható az, a mit jeles német buváruk, Inama-Sternegg a németországiakról mond: »Az urbariumok első sorban áttekintést nyújtanak a gazdaság alaptényezőiről, a földtökréről és munkaerőről, a mint tömegesen és minőség szerint a földesuraságnál egyesültek, mely tagolta és alkalmazta őket. Egyformán megvilágítják a gazdaság statisztikai és jogtörténeti oldalát. Különösen a még teljesen homályban rejlő régi népesedési statisztika, népszám, népsűrűség, a nemek aránya s más efféle van az urbariumokra, mint legfontosabb forrásaira utalva. Az állomány-viszonyok itt kapcsolatban az egész gazdasági szervezettel, különösen jellemzően lépnek előtérbe s egyetlen más forrásban sem lesznek olyannyira szemlélhetők. A földbirtok kiterjedéséről, valamint jogi természetéről, vajjon jobbágytelek, majorsági föld, közös erdő vagy legelő volt-e, semmi más forrás sem nyújt oly kimerítően, oly érthetően és megbízhatóan okulást, mint épen az urbariumok.«

Növeli nagy jelentőségöket, hogy egy és ugyanazon urada-

lomról vagy alkatrészeiről különböző korszakokból is fenmaradtak s így nemcsak egy bizonyos idő jelzett állapotait, hanem a bennök a századok folyamán beállt változásokat is megvilágítják. Nyomról-nyomra végig kísérhetjük ez urbariumokkal a földesur és a jobbágyok viszonyainak folytonos alakulatát, a köznép számát és vagyonosságát, terheit és egész gazdálkodását. Megvan tehát bennök az illető vidéknek úgyszólván teljes gazdasági története s a mi hozzá még hiányzik belőlök, az a tizedlajstromokban nyeri természetes kiegészítését.

A mit itt saját tanulmányaim s Inama-Sternegg fejtegetései alapján az urbariumokról mondtam, még távolról sem meríti ki azok egész tartalmát. Magyarország történetének olyan forrásairól van itt szó, melyek idővel tudásunkat a multról teljesen átalakíthatják s nem egy téves felfogásnak fognak véget vetni, mihelyt egyszer közzétételnek s vidékek szerint feldolgoztatnak. **Mikor kerül reájok a sor, azt isten tudja.** Addig az anyagnak egy része, az, mely magánlevéltárakban hever értékesítetlenül, talán **elvész, tönkre megy.** Szerencsére azonban sokkal tömegesebb s **gondosan is őriztetik, semhogy nagy része meg nem maradna addig, míg olyan nemzedék támad, mely tudatára jut rendkívüli becsének s megfelelően fel is használja.** Hogy általánosságban itt kissé hosszasan foglalkoztam ez anyaggal, az épen azért is történt, hogy siettessem e korszak eljöttét s figyelmeztessem az egyes vidékek monographusait, minő dusan meríthetnek e gazdag kutfőből, mely annál kevésbé érdemli meg az eddigi mellőzést, mert könnyen hozzá is férhető. Urbariumot mint említettem, s mint tapasztalásból tudom, a vidéki kisebb családok levéltáraiban is bőségesen található, míg az országos levéltár urbariumgyűjteménye — ámbár nem a levéltár egész ide tartozó anyagát öleli fel — részben indexszel van ellátva s így rendkívül könnyűvé és kényelmessé teszi mindenkinek azon urbariumok használatát, melyeket monographiájában fel ohajt dolgozni.

Közzétéve ez anyagból mindez ideig kevés van.¹⁾ Némi

¹⁾ A legrégebb időkből kiadottakat felsorolja *Wenzel Gusztáv* idézett művében, hol maga is közzéteszi a makoviczia uradalom 1492-ki urbariumát (260—62. lap). Ugyancsak ő közzétett más ilyenemű emlékeket is, így például a somlyó-vásárhelyi urbariumot 1514-ből. *Uj Magyar Muzeum* 1853. II. k. 44. lap. Rendkívül becsesek, mint már jeléztem, a gróf *Károlyi*-csa-

adalékot akarok tehát hozzá szolgáltatni azon urbariumokból, melyekből jegyzeteket vettem. Az urbariumok nyelvére vonatkozólag még megemlítem, hogy már nyelvészeti szempontból is fölötte figyelemre méltók, mert egy részök magyar nyelven készült a XVI. század elejétől kezdve még olyan helyek számára is, melyek lakossága egy szót sem tud magyarul. Sok azonban a hagyományos latin nyelven iratott, melyet a köznép természetesen még kevésbé értett, mint a magyart, mi szintén annak bizonyítéka, hogy ez időben már nem a köznép, hanem a földesur érdekeinek védelmére készültek.

Az urbariumok általános jellemzése után áttérhetnék tartalmuk ismertetésére. Előbb azonban röviden össze akarom foglalni a törvények azon határozatait, melyek a jobbágy urbéri tartozásaira vonatkoznak. A fejtegetéseim elején idézett kis (Kálmán-féle) munka szerint a törvény előbb 52, (hetenként egy) 1553-ban 40 napban szabta meg a jobbágy robotmunkáját vagyis azt, melyet földesurának ingyen tartozott végezni. Ezenkívül fizette neki gabonája és bortermésének kilencedrészét (nona), adott havonként egy csirkét, pünkösdkor és Szent-Márton napkor egy egy ludat, tiz-tiz jobbágy pedig karácsonykor egy malacot. Végül fizetett készpénzben évenként telke után föld- vagy urbért — ez a census — legalább 1 frtot, néha többet.

Igy állapítja meg a jobbágy terheit a törvény. Hogyan, és mennyire máskép alakult helyzete a valóságban, azt az urbarium mondja meg.

Jegyzeteim közt a legrégebb urbarium *Sáros várára* és tartozékaira¹⁾ vonatkozik s 1550-ből való. A várhoz szolgált *Sáros* város; elég tekintélyes hely lehetett, mert bért (censust) a földesurnak (ekkor az állam volt az) Szent-György napkor és Szent-Mihálykor 100—100 frtot fizetett; a földesurat illetve a malomjövedelem

lád oklevéltárában kiadott terjedelmes urbariumok. A legbecsesebb ilyen publicatiók közé tartozik az *Egri főegyház szent János* könyve. (Adatok az egri egyházmegye tört. 1886. III. füz.). Közzé van téve a molyovaiak urbéri kötelezettsége M. Tud. Értekező II. k. 469. Magyarország Budavár visszafogl. korában czimű munkámban ismertettem néhány *Zemplén* vármegyei falu urbariumát 1652-ből. Más munkákban is vannak urbariumok vagy belőlök vett közlések, de az egész közzétett anyag ahhoz képest, mely reánk maradt, elenyészően csekély.

¹⁾ Nemzeti Múzeum. Várac csomaga Sáros.

is. A várhoz tartozó falvak: *Medghijen*, volt benne egy biró és 12 magyar nevű jobbágy, mindegyik 1 frt bért fizetett; volt még 8 más jobbágy, a ki három évi bérmentességet élvezett, míg a zsellérek bért nem fizettek, hanem csak dolgoztak a várban. — *Setek*: ruthének laktak benne, egy biró és 7 jobbágy; bért nem fizettek. — *Radiska* szintén ruthén, 1 biró, 5 egész és 1 féltelkes jobbágygyal; mindegyik 50 dr bért s tizedet (strongam vel deciman) adott báránytól, kecskétől, sajttól, élelmiszertől s mástól is. E czímen 1550-ben tényleg befolyt tölök: ló istráng (zona equina) 12, sajt 15, kecske vagy juh 12, egy bődön (unum scaphium Brinsae) turó 1 frt értékben, egy egy éves borju szintén 1 frt értékben. — *Kuchyn*; volt 1 biró, 6 egész, 1 féltelkes; 8 zsellér, ki a várban dolgozni tartozott. — *Hankvágás*; volt 1 biró, 6 egész, 1 féltelkes, 1 szabados, 5 zsellér. — *Porubka*; volt 1 biró, 6 egész, 2 féltelkes, 3 zsellér. — *Németfalu*; 1 biró, 9 egész telkes, 2 zsellér. E négy faluban minden egész telkes Szent-Györgykor 15 drt, Szent-Mihálykor 1 frt 15 és karácsonykor 15 drt fizetett. — *Rozán*; 1 biró, 2 egész, 2 féltelkes, 2 ujonnan telepített jobbágy. Minden egész telkes Szent-Mihálykor 1 frt 8, Szent-Györgykor és Karácsonykor csak 8—8 drt fizetett földesuri bér fejében.

Ugyancsak a sárosi uradalomnak urbarialis összeírása megvan 1557—8-ból.¹⁾ E szerint az említett 9 helyen volt 127 jobbágy — a pusztá telkek és zsellérek nélkül — kiknek szolgálmanya együttvéve volt: Bér készpénzben 280 frt, kakas 105, tojás 345, nyul 1, zab 24 köböl. A jobbágyok a várban is dolgozni tartoztak. Kuchynban volt egy malom, mely átlag évi 20 frtot hozott a földesurnak. A vár alatt is volt két köre járó malom és egy deszkafűrészelő.

Ugyanekkor irták össze ama helységek urbéri tartozását, melyek lakosságát tanulmányom elején (a népességről szóló fejezetben) részleteztem.

Fizetett: 1. *Gömör* mezőváros: készpénzben 180 frtot, 100 köböl bort, 12 köböl zabot, 2 szalonnát és a termésből tizenkettedet. — 2. *Telkibánya* mezőváros lakói gabonából és borból tizedet, a földesurnak pedig kilencedet, a sertésből tizedet adtak; fizettek bért is, mely azonban itt nincs feltüntetve. Azon idege-

¹⁾ N. M. F. Lat. 915. Az évszám nincs határozottan megmondva, de minden valószínűség szerint a két év egyikében készült az összeírás.

nek, kiknek a hegyen szőlejek van, a bortized beszedésekor még egy csirkét s egy köböl zabot adtak. — 3. *Rozgony, Gyerke, Zynna* együtt fizetett 23 frtot, 4 ökröt, 24 köböl búzát, 24 köböl árpát, 24 köböl zabot, 73 kakast; volt a falvakban 3 malom, 2 halastó, 1 utvám, 1 nemesi curia és 9 rét. A jobbágyok minden néven nevezendő munkán kívül (ultra omnis generi laboris) tartoztak bevetni az uraság földjéből 27 köböl őszi és ugyanannyi tavaszi vetést s kimérni 2 hordót a földesur borából. — 4. *Eger vára* és tartozékai — a helységek nevét és lakosaik számát már fentebb közöltem — még sokkal többet szolgáltatottak a földesurnak, mely akkor a király, az állam volt. Szolgálmányaik közt előfordul: 2400 fej káposzta, $3\frac{1}{4}$ font bors, 7 mázsa viasz, két hordóban sör 98 köböl, 180 szekér fa, 32 szekér széna; a kaszálásra 180 embert tartoztak kiküldeni.

Hevesmegye azon tizenkét helységében, melynek 1593-ki lakosságát fentebb kimutattam, a jobbágyterheket ugyanazon évben következőleg irták össze: *Fegyvernek*: fizet bért 10 forintot, szolgálatpénzt 32 frtot, egy tehenet, egy ártányt, az igaz kilenczedet, minden jobbágy 1 tyukot, 1 turót, 1 meszely vaját és ugyanannyi kását, minden négy jobbágy 1—1 ludat. A helység — akkor mezőváros — évenként a földesur borából egy hordót tartozott kiárulni. — *Heves* fizet 10 frt bért, egy vágó-tehenet, egy verő ártányt, mindegyik jobbágy, egy meszely vaját, mindegyik féltelkes 1 turót. Annak felette az igaz kilenczeddel tartoznak, kaszállással és fahordással. Mikor sokadalom esnék, a vámnak negyedrésze is a földesuré. — *Pély* bére (mint az összeírás mondja, adója) $1\frac{1}{2}$ frt, Szent-Mihály napján egy vágó tehén, egy verő ártány, minden háztól 1 meszely vaj, minden kettőtől 1 turó; tartoznak az igaz kilenczeddel, fahordással és kaszállással. — *Kötelek* bére 1 frt volt. — *Ványa* bére 23 frt, egy vágó tehén, egy verő ártány, egy meszely vaj, 1 turó; igaz kilenczed. — *Chyanda*, Szent-Mihálykor 5, Szent-Györgykor 10 forint, egy tehén, egy ártány, igaz kilenczed; fizetnek a morotvából is, mi őket illeti. — *Körü*, Szent-Mihálykor 9, Szent-Györgykor 10 frt, egy tehén, egy ártány, két itcze vaj, 7 turó, 4 lud. Tartoznak 1 hordó bort kiárulni. — *Athany* Szent-Györgykor $4\frac{1}{2}$ frt, tehén, ártány, 1—1 meszely vaj, ketten 1—1 turó, kilenczed, fahordás, kaszálás. — *Mathionka* 1 frt bér, kilenczeddel és egyéb tartozással is.

— *Alsó-Bathon* puszta levén, a mi a disznóból jut, jövedelem az.
 — *Barla* 2 frttal és szolgálattal tartozik. *Szuha* csak 1 forintot fizetett.

A *szent-györgyi* vár tartozékaiban a pozsonyi kamara 1614-ben megvizsgáltatta az egyes helyek urbéri tartozásait s megállapítottatta azon összjövedelmet, melyet az illető falu az utolsó évek jövedelme alapján átlag egy esztendőben hozhat a földesurnak. A nagybecsü összeírás ¹⁾ legjellemzőbb tartalma lehetőleg dióhéjba szorítva, az egyes helyek szerint következő:

Horvát-Eisgrub, bére (census pecunialis) $21\frac{1}{2}$ frt; szolgálni az ország törvényei szerint tartoztak; kiméretett valami 30 urna bor, mely 30 frtot szokott évenként tisztán hozni. Az egész évi pénzjövedelem $51\frac{1}{2}$ frt.

Grueb. A hegybér (jus montanum) $34\frac{1}{2}$ urnát jövedelmez; egy urna ára 3 frt, összesen 102 frt 75 dr. Az irtványföldek (de exstirpatitiis) kilenczede 50 frt; a jobbágyok bére 46 frt, a zselérbér $13\frac{1}{2}$. Nem helybeliek $6\frac{1}{2}$ szőlő után a várba fizetnek 13 kappant a 12 dr. = 1 frt 56 dr s készpénzben ugyanannyit. Italmérési haszon Szent-Györgytől Szent-Mihályig 100 frt; szolgálnak törvény szerint. Egyik malom jövedelme az eklézsiáé. A husmérés 50 font faggyut, a 12 dr, tehát 6 forintot hoz. A bor- és a gabonated bérletének haszna átlag 250 frt. A majorsági birtok jövedelme következő: termeltetik átlag őszi (frumentum gravius) körülbelöl 3900 nagyszombati mérő a 30 dr = 1117 frt; tavaszi (levius fr.) 3750 n.-szomb. mérő a 20 dr = 750 frt; az ott egész éven át tartható kisebb lábás jószágból való haszon 100, a télen át tartható nagyobb jószág haszna ugyanennyi. A helység évi összes jövedelme pénzértékben 2721 frt 37 dr.

Vámosujfalu 1611-ig szabadságot élvezett. Azóta az urbárium szerint fizet. A falunak csak fele. volt a kincstáré. Ennek terhei, konyhabér (census culinaris) 13 kappan = 1 frt 56; 13 szombati mérő zab a 20 dr = 2 frt 60. Szolgálat a törvény szerint; italmérés 5 frt (minden urna kimérése után 1 frt hasznót számítottak itt, valamint az alábbi falvakban); a dunai malmokért 5 frt; az utvám s a gázló (vadum) jövedelme 5 frt; italmérés 10 frt. Így a fél falu jövedelme pénzben 29 frt 16 dr.

¹⁾ Orsz. Lev. Tizedlajstromok. Pozsony, 1552—1672. csomag.

Kyralfalva. Bér 10.40, konyhabér 19 kappan a 12 dr, 78 kenyér a 4 dr, 152 tojás a féldenár, egy borju 3 frt, összesen 7.56. A rendes szolgálat. Italmérés 40 frt. A husmérés után 25 font faggyu = 3 frt. A halastavak 40, a kertek 40 frt, a rétek 20 frtot hoznak. Összes jövedelem 160.96.

Tartsch csak fele részben volt a kincstáré. A fél falu terhei : bér $8\frac{1}{2}$ frt, vetőmag (census seminarii) 32 pozsonyi mérő buza a 60 dr = 19.20, 16 pozs. mérő záb a 40 dr = 5.40. Rendes szolgálat. Italmérés 10 frt. Összesen 43 frt 10 dr.

Pruckh negyedrésze : bér 8.40, italmérés 20 ft. Rendes szolgálat. Összesen 28.40.

Sarffeo : hegybér 31 urna 2 pint (a 3 frt) = 93.20. Egész telkesek bére 85 frt, a fél és negyedtelkes zselléréké 27.50. Rendes szolgálat. Italmérés Szent-Györgytől Szent-Mihályig 200 ft ; husmérésből 50 font faggyu = 6 frt. A gabona- és bortized ki-bérléséből való haszon átlag 500 frt ; a gabona, melyet a jobbágyok és zsellérek bizonyos holdak után (de jugeribus certis) a földesurnak adnak, 100 frt. Három malom van, de jövedelmök az eklézsiáé. Van még más jövedelem és birságpénz, de összege meg nem állapítható. A hely egész jövedelme 1011 frt 70 dr.

Gottsgnad. Bér 17 frt. Rendes szolgálat. A malomból buza és liszt évi 6 nagyszombati muth ; egy mérő átlag 30 dr = 54 frt. A bormérés 30 urna után 30 frt hasznot hoz. Összes jövedelem 101 frt.

Leopoldsdorf negyedrésze : Bér 19.75, 40 urna bor után italmérési haszon 40 frt, az utvám negyedrésze 5 frt. Összesen 64 frt 75 dr.

Bottzeg. Bér 2 frt 10. Törvényes szolgálat, bormérés 40 frt ; Gálháza pusztá (praedium) gabonaterméséből a kilenced mintegy 50 nagyszombati mérő a 30 dr = 15 frt ; Keskenyrét pusztá haszna 70 frt ; a káposztás kert s a diófa-erdőske hoz 50 frtot ; egy pusztá nemesi kuria rétjeinek és földjeinek jövedelme mintegy 100 frt. Összesen 277.10.

Totth-Eisgrueb. Hegybér $62\frac{1}{2}$ urna = 186.75 ; bér pénzben 6.95. Ex dimensione baculi de singulis vini urnis circiter 5000 per 4 dr = 200 frt. Konyhabér 51 csirke és kakas a 5 dr, 51 tojás = 2 frt $80\frac{1}{3}$; italmérés 150 frt ; törvényes szolgálat ; a husmérésből 25 font faggyú = 3 frt. Egy malom 60 n.-szomb. mérő

à 30 dr = 18 frt és külön robot fejében (pro laboribus) 5 frt. Egy másik malom 20 mérő = 6 frt és 5 frt külön a szolgálatok fejében. Összesen 583 frt 50 $\frac{1}{2}$ dr.

Limpach. Hegybér 71 $\frac{3}{4}$ urna és 6 pint à 3 frt = 215.85. Bér pénzben 6 frt; vizafogásért (pro ordinatione lignorum et clausura Huzonum) 3 frt; ex dimensione baculi 2000 urna után = 80 frt. Törvényes szolgálat. Bormérés 24 frt. Az egyik malom jövedelme az egyházé, a másik szabados. Összesen 328 frt 85.

Jwany. Bér 2.43. Rendes szolgálat. Bormérés 30 frt; Teokes szigeten a halászat haszna 10 frt. A gyümölcsös kert (pomarium) hoz 15 frtot; egy más ilyen kert bére 50 dr; a dunai malmok bére 1 frt és 2 liba à 15 dr = 1 frt 30 dr. Összesen 59.23.

Beke harmadrésze: Bér 1 $\frac{1}{2}$ frt; vetőmag 27 pozsonyi mérő buza à 60 dr = 16.20; zab 27 p. m. à 40 dr = 10.80. Törvényes szolgálat. A majorság haszna, ha a földet jól megművelik s kis és nagy lábas jószágot tartanak, 400 frt; Németzeg pusztá terméséből befolyik kilenczed fejében 400 nagyszombati mérő gabona à 30 = 120 frt. Összesen 548 frt 50 kr.

Kwrth negyedrésze. A sokféle pusztítás folytán az előbbi földesur (Illésházy István) mentességet adott a falunak, mely azonban az urbarium szerint a következőkkel -- itt csak a negyedrészt van felsorolva, tartozott: bér 6 $\frac{1}{2}$ frt, konyhabér 6 $\frac{1}{2}$ kappan = 78 dr, 13 n.-szombati mérő zab à 20 dr = 2 frt 60 dr. A Malom-Zigethe nevű szigeten levő rét és füzes feléért 2 frt. Rendes szolgálat; a falu közepén levő tó halászatából való haszon negyede 5 frt. Összesen 16.88.

Czeyl. Hegybér 64 urna = 222 frt; a vizafogáshoz való fa árából 4.86; ex dimensione baculi 2000 urna után = 80 frt; bormérés 24 frt; rendes szolgálat; különböző malmokból 189 nagyszombati mérő liszt à 30 dr = 56.70; ugyancsak a malmok a szentgyörgyi várhoz tartozó robotért 22 $\frac{1}{2}$ frt. Összesen 426 12 dr.

Tschattay. Hegybér 47 $\frac{1}{2}$ urna = 142 $\frac{1}{2}$; bér pénzben 71 frt; zsellérek bére 3 frt; a nem helybeliek szöleikért 5 frt 28 drt és 44 kappant = 5.28. A bormérés Szent-Györgytől Szent-Mihályig 100 frt; rendes szolgálat; a dézsma bérléséből haszon 250 frt, a husmérésből 50 font faggyu = 6 frt; a malom jövedelme az egyházé. Összesen 683 frt 6 dr.

Schweinspach. Hegybér 76 urna = 228 forint; bér pénzben 11.80; a vizahalászathoz kellő fáért 3 frt 13 $\frac{1}{2}$ dr. Ex dimensione baculi 5000 urna után = 200 frt. Konyhabér, tyuk és csirke 23 darab à 5 dr, 92 tojás à fél dénár, összesen 1.61. Rendes szolgálat. Bormérés 150 frt; husmérés 25 font faggyu = 3 frt. Egy malom hoz 60 n.-szombati mérő lisztet = 18 frt s a várhoz való munka fejében 5 frtot. Egy más malom 20 mérő lisztet hoz = 6 frt s munka fejében 5 frt. Összesen 63.84.

Alsó-Zely. Bér 6 frt 40; utvamból 5 frt; rendes szolgálat; bormérés 40 frt; malombér 34 frt; 6 külön álló halastó haszna 50 frt; a rét jövedelme 8 forint; egy szegletház (domus angularis) jövedelme 20 frt; husmérésből 25 faggyu = 3 frt. Összesen 166 frt 40 dr.

Szent-György város. Hegybér 631 $\frac{1}{2}$ urna 3 pint = 1894 frt 80 dr; a jobbágytelkek utáni bér 53.58; ex dimensione baculi 12,000 urna után 480 frt; mennyi munkát tartoznak szekérral szolgáltatni, azt nem tudni; de kézimunkát 15 napot szolgálnak; bormérés 100 urna után 100 frt; husmérés 100 font faggyu = 12 frt; utvám 6 frt; egy malom 5 frt; egy további csak kézimunkával szolgál, míg 2 másik szabados. *Neustift* faluban (ex villa Neustift supra templum Sancti Georgii) a hegybér 5 $\frac{1}{2}$ urna = 16 frt 50 dr. A zsellérek a várhoz tartozó két szőlőt ingyen munkálják; ők végezik a kertek művelését s a gabona tisztításához szolgáltatnak 29,000 pacor. per 2 frt = 58 frt. A várhoz tartozó szőlők bortermése átlag 500 urna à 3 frt = 1500 forint. A várhoz tartozó majorság átlag évi 400 frtot hoz az őszi és tavaszi, 800 frtot a kis és nagy lábas jószág után; van 2 tilalmas erdő és egy nagy erdő, melynek használatában a városi lakosok vannak. Összes jövedelem 5524 frt 88 dr.

Ujfalva. Bér 80 frt; a rétek jövedelme 40, a diófaerdőé 40; a dunai malmoktól 1 frt, a Dunában való szabad halászat után átlag 20 frt. Összesen 181 frt.

Bazin város. Hegybér 643 $\frac{3}{4}$ urna 1 pint à 2 $\frac{1}{2}$ — 3 forint = 1931.35. Bér pénzben 82 forint; dimensio baculi 15,000 urna után 600 frt; a vizafogáshoz való fáért 24 frt; az örök fizetésére a várban évi 16 forint; a Neugassen-utczai jobbágyok a várbeli munka fejében 74 frt; kappant adnak a várba 262 dbot à 12 dr = 31.44; kézi és ígás robotra kötelesek; bormérés 128 frt; egy

malomtól a várbeli munkáért 3 frt; egy másiktól 70 n.-szombati mérő jó liszt à 30 dr = 21 frt és 5 frt vármunka helyett; egy harmadik malom 30 mérő liszt = 9 frt, munka helyett $2\frac{1}{2}$ frt; negyedik malom 120 mérő liszt = 36 frt, munka helyett 5 frt és husvétkor egy bornyu à 3 frt; öt mézárszék 125 font faggyu = 15 frt; az erdők a várhoz tartoznak, az egyik tilalmas. A várhoz való szőlőkből 200 urna bor à 3 frt = 600 frt; a majorsági földeken a gabona jövedelme 800 frt, baromból ez idő szerint semmi, a kertekből és gyümölcsösökből 200 frt, az utvából 30 frt. Összesen 4627 frt 79 dr.

Lakpaka, Fel és Eberhard negyedrésze. Lakpaka lakosai előbb zsellérszámba mentek s nem fizettek bért, hanem csak gyalogszerrel szolgáltak. A tölgyfaerdő Szent-Györgyhöz tartozik s építkezésre tartatik fenn. Felben a bér 8, favásárlás 40 frt, a Tökésszigeti rétért 4.20; a különböző szigetek s nem irtványos puszták és a halastó jövedelme ismeretlen. Vetőmag buza 80 n.-szombati mérő à 30 dr = 24 frt, zab 45 mérő à 20 dr = 9 frt; rendes szolgálat. Eberhard falu lakói előbb zsellérszámba mentek; Tökés szigeten egy rétért fizetnek 1 frt 60 drt. Összesen 67 frt 20 dr.

Mychdorf fele. Bér 15 frt; rendes szolgálat; bormérés 20 ft. Összesen 35 frt 50 dr.

Zeméd fele. Bér 7 frt; rendes szolgálat; bormérés 20 forint. Összesen 27 frt.

Nagy-Senkowitz. Hegybér $131\frac{1}{2}$ urna = 394 frt 90 dr; bér pénzben 36 frt 75 dr; dimensio baculi 6000 urna után = 240 frt; konyhabér 109 csirke vagy tyuk, ugyanannyi tojás = 5 frt $99\frac{1}{2}$ dr; rendes szolgálat; bormérés 200 frt; husmérés 25 font faggyu = 3 frt. A malom az egyháznak fizet. Összesen 880 frt $64\frac{1}{2}$ dr.

Nyarasd teljesen pusztá.

Felstal. Van benne 10 pusztá és 2 lakott telek. Bér 2 frt; konyhabér 2 kappan, 4 szombati mérő zab és 2 kenyér = 88 dr; bormérés 5 frt; rendes szolgálat. Összesen 8 frt 12 dr.

Kis-Senkowitz szegénysége miatt a földes urtól 12 évi mentességet kapott.

Thierding. Hegybér $133\frac{1}{2}$ urna $7\frac{1}{2}$ pint = 403 frt 39 dr; dimensio baculi 4000 urna után 160 frt; nem helybeliek 4 frt 32 (ennek fele pecunia amputationis); minden ház ad karácsonykor

egy kappant à 12 dr = 3 frt, (volt tehát lakva 25 ház); rendes szolgálat; az utvám 6 frt; a malom 4 frt. Összesen 580 frt 71 dr.

Németh-Grueb fele. Van a félfaluban $12\frac{1}{2}$ $\frac{1}{4}$ jobbágytelek; bér 23 frt; $13\frac{1}{2}$ zsellértelek, kik gyalogszerrel robotolnak, bért 6 frt 75 drt fizetnek; hegybér 17 urna 4 pint; husmérés 1 frt 75 dr; malom a templomnak fizet. Összesen $31\frac{1}{2}$ frt.

Sárffya fele. Van a fél faluban $21\frac{1}{2}$ $\frac{1}{4}$ jobbágytelek; bére 42.50; $17\frac{1}{2}$ zsellértelek, bére 13.75; bormérés $15\frac{1}{2}$ frt; 3 malom a papoknak fizet. Összesen 58 frt 25 dr.

Toth-Eisgrueb; 53 jobbágy, 38 zsellérházzal, 6 házatlan zsellér (a 44 zsellér közül csak néhánynak van szöleje vagy némi földje); bér 3.40; dimensio baculi 86 frt 16 dr; konyhabér 2 frt 16 dr; husmérés 1.75; 2 malom à 5 frt = 10 frt és 80 pozsonyi mérő liszt à 40 dr = 32 frt; hegybér $62\frac{1}{4}$ frt. Összesen 135 frt 59 dr.

Schweinzpach. 47 jobbágy és 14 más hátán lakó zsellér, de a ki szőlővel vagy földműveléssel bír; bér 11.40; vizafogásért 2.80; konyhabér 1.25; dimensio baculi 90 frt 80; husmérés 1.75; 2 malom à 5 frt = 10 frt és 80 pozsonyi mérő liszt = 32 frt; hegybér 76 urna 3 pint. Összesen 150 frt.

Ezekben közöltem e nagybecsű okmány lényeges tartalmát, mely Pozsony vármegye régi gazdasági és termelési viszonyaira sokféle világot vet. Nem kevésbé érdekes a következő, mely egy másik vármegye és vidék gazdasági képét adja. Egykor nemcsak a nemességnek, a koronának és az egyháznak, hanem majdnem minden szabad királyi városnak is voltak jobbágybirtokai. Így *Löcse* városa is több falunak volt földesura. 1666-ban ¹⁾ e falvak urbéri tartozása következő volt:

Jamnik. Van benne 21 jobbágy, 13 zsellér. Fizetnek bért 21 frtot, a maloméért 4 frt, egy rétért 3.30; földesuri kilenczed 120 köböl zab vagy 25 frt; serpénz 15 frt; Bertalan napkor 40 kalács, 40 jó tyuk, 1 disznó vagy 12 frt; taksa 18 frt; biróválasztáskor — vagyis mikor a löcseiek a magokét megválasztják — adnak 1 borjut, 2 nyulat, 2 császármadarat, minden gazda egy tyukot.

Ulocza vagy Köpperwöhrn. Van benne 12 jobbágy, 12 zsel-

¹⁾ Ez évből közli az urbariumot *Hain* Gáspár kézirati krónikája. Nemz. M.

lér. Bér 7.53; minden zsellér 25 dr; mindenki ad harangozó pénzt 8 drt; bormérés 3 frt; serpénz 10 frt; taksa 12 frt 71; 24 köből zab; biróválasztáskor 2 nyulat, 2 császármadarat és mindenki egy-egy tyukot ad.

Torissa. Van benne 47 jobbágy egész telkes, mindegyik 1 frt bért ad, csak a biró fél forintot; 7 féltelkes à 50 dr; 16 zsellér à 25 dr. Biróválasztáskor 1 bornyut, 2 özet, 2 nyulat, 2 császármadarat, 1 pontyot, 16 tyukot adnak. Földesuri kilenced 300 köből zab; a maloméért 20 frt; a fűrészmaloméért évenként 100 széket és gerendát; von der Schmetten 3 bárányt és 1 juhturót; a ki pálinkát főz, 1—1 frtot fizet; sörpénz 45 frt; vásártaksa 40 frt; a hegyi és más legelőkéért 24 ft.

Zavada. Van 15 jobbágy, bére $7\frac{1}{2}$ frt; 12 zsellér à 25 dr; minden gazda harangpénzt 8 drt; a rétért a zsellérek 75 drt; a borsó földért $2\frac{1}{2}$ frtot; egy legelőért 3 forint; egy köbányáért (Steingereich) 2 frt; sörpénz 10 frt; taksa 12 frt; biróválasztáskor 2 nyulat, 2 császármadarat, mindegyik egy-egy tyukot.

Tepliczka. Van benne 49 jobbágy, 31 zsellér. Bér 60 forint. Biróválasztáskor 14 tyuk, 1 öz, 1 bornyut, 2 nyul, 2 császármadar, 1 fajd. Maloméért 50 frt; egy rétért 10 frt; egy másik rétért 9 frt; Dlohuváért 1 frt; a zsellérek fizetnek 3.25; a fűrészmaloméért adnak évenként 100 darab kész fát vagy butordarabot s a malomnak 150 szál deszkát; tojáspénz 3 frt; 12 pálinkafőző 1—1 frtot és 2 disznót; sörpénz 3 frt; taksa 40 frt.

Vidernik. Van benne 12 jobbágy, 11 zsellér. Bér 32 forint; tojáspénz (Schulter- und Eiergeld) $1\frac{1}{2}$ frt; 4 pálinkafőző à 1 ft; sörpénz 18 frt; taksa 18 frt; marzelung (az ingatlan javak összeírása, melyért díjat kellett fizetni) 20 ft. Birónapra mint Tepliczka.

Dwortze vagy Burgerhof. Van benne 11 jobbágy, fizet 10 frt 48 dr bért; 14 zsellér à 25 dr; minden gazda 8 dr harangpénzt; egy havasi legelő $3\frac{1}{2}$ frt; sörpénz 10 frt; taksa 12 frt. Birónapra mint a többi.

Petzier vagy Lingwart. Van benne 6 jobbágy, 6 zsellér; bér 7.65; 25 köből zab; mindegyik 8 dr harangpénz; havasi legelő 2 frt; egy-egy zsellér 25 dr; sörpénz 6 frt; taksa 12 forint; birónapra 6 tyuk, 2 nyul és 2 császármadar.

Gradsicze vagy Kundorflein, 6 jobbágy, 6 frt bér; 3 zsellér à 25 dr; birónapra 6 tyuk, 1 nyul, 2 császármadar; harang-

pénz összesen 40 dr; a Herrmansgrund nevű földért 6 köböl zab; sörpénz 3 frt; taksa 6 frt.

Ezen terhen kívül az említett falvak kötelesek voltak Lőcse városa borait a Hegyaljáról, hol nagy szölei voltak, minden évben hazaszállítani s sokféle más robotot végezni.

Egészen más gazdasági viszonyok közé vezet bennünket egy 1668-ki urbarialis feljegyzés,¹⁾ mely Csudaballa békésmegyei helységekre vonatkozik. Ez akkor török terület volt s a földesur — akkor az Iványi-Fekete-család — messze lakott jobbágyaitól. 1661-ben a tatárok a falu népének egy részét elhajtották. A megmaradottakkal az az alku lett, hogy míg megszaporodnak s megnövelkednek, fizetnek évenként 20 ezüst tallért, 20 pozsár halat és két öreg (nagy) zsák köles kását. 1668-ban 19 jobbágy és 14 zsellér lakott a faluban. Ezek készpénz adója évenként 100 magyar frt, egy vég öreg jancsárpatyolat, egy karmazsin urnak való csizma, pozsárhal 20, kása két öreg zsákkal és vaj 20 itcze. E mellett tisztességes részbeli ajándékot is tartoznak hozni, mondja az irat, mikor a földesurnak a bért fölviszik.

Ismét más kép tárul elénk abban az urbariumban, mely I. Rákóczy Ferencz néhány trencsénmegyei falváról 1670-ben készült s melynek népesedési adatait már fentebb közöltem. Ez az összeírás a lehető leggondosabb rendszerességgel készült — van ilyen igen sok — s a jobbágylakosságot a különböző rétegek szerint jobbágy, zsellér, házatlan zsellér stb. — tünteti föl, sőt a figyerveket is kimutatja. Ide vonatkozó adatait már fentebb részleteztem s itt csak a gazdasági viszonyokra vonatkozó anyagot ismertetem. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez urbariumban olyan rovat is fordul elő, melyet másban még nem találtam. Ez az extirpatio; e czimen a jobbágyok s részben a zsellérek bizonyos összeggel vannak megróva, mely egész 4 forintig terjed. Különösen sok oldalú és becses *Alsó-Szűcz* urbariuma.²⁾ Az ottani 9 telken élő 20 jobbágnak volt összesen 42 lova (egynek 1, nyolcznak à 3, kettőnek à 5, egynek 7), ökre 31 (0—5-ig), 36 tehene (0—8-ig), 141 juha (0—41), 166 disznaja (0—16), 29 fiatal

¹⁾ Vay Kázmér levéltára Darány.

²⁾ E faluban is szerepel egy külön rovat, mely »extirpatio«-val van jelölve; e czimen minden teleknél bizonyos összeg, mely 25 drtól 4 frtig terjed, van bejegyezve.

marhája (1—4); méhraja egynek volt 14. — A 37 saját házában lakó zsellérnek volt 5 lova, 68 ökre, 37 tehene, 199 juha, 144 disznaja, 54 fiatal marhája, 12 méhraja. — A paziniczi zselléreknek semmi szántóföldjük nem volt; lovuk sem volt, ökre csak egynek volt 2 darab, tehenök 6, juhok 9, disznójok 21, marhájok 7, méhraja egynek 4 volt. A más hátán lakó s a parochialis zselléreknek semmi ilyen marhája nem volt; amazok csak kopaincza pénzt, az utóbbiak mézet fizettek földesuri bér fejében (de az extirpatio nálok is szerepel némi összeggel). A három első csoport urbéri tartozásait az összeírás census, servitia, munera és mulcta rovatokba csoportosítja.

1. A *census*, a földesuri bér. Egy egész helyes jobbágy ad Szent-György adóját 35, Szent-Mihály adóját 35 és karácsony adóját 32 drt. Ehhez — folytatja — annuatim minden helyes jobbágy fizet s tartozik földesurának buzát 3 korczot, árpát curros 3, zabot curros 3. — Ezenkívül quartilio zabbal tartoznak curros 4, zsellér, melynek háza vagyon, curros 2; tyukot egész helyes jobbágy 12, kappant 1; zsellér félennyit fizet. Pazsitnikok egy-egy (negyed) részt. Teszen in universum tyuk 141, kappan 21. Ludat egész helyes jobbágy 1; két zsellér 1, négy pazsitnik 1 ludat; tyukmonyát (tojás) egész jobbágy 20, zsellér 10, pazsitnik 5 db. Komlót minden jobbágy egy-egy korczot, vagy ezért fizet 25 drt. Mészárszék egy volt, melyért évi 30 font olvasztott faggyut adnak. Korcsmaház szintén egy volt. Sört, bort árultak benne. A korcsmáros fizetésében annuatim minden jobbágy tartozik adni egy-egy strochnik buzát. Ezenfelül való fizetését pedig az ura adja. A mely jobbágy vagy zsellér maga számára főz sört, egész fazéktól 1 frtot, felétől 50 drt fizet. De árultatni sört egyiknek sem szabad. Pálinka égető fazéktól mindenki, a kinck van, évi 1 $\frac{1}{2}$ frtot fizet. A két kerekü malomtól a molnár árendát fizetett olyan gabonát, a minőt öröltet, évenként 80 curros. A kásatoró köért járt évi 6 mérő kása. A malomtól évenként 3 ártányt tartozik hizlalni vagy mindegyikért 5 frtot fizetni. Ezenkívül a jobbágyoknak 2 malmok volt, az egyiketől 30, a másiktól 20 mérőt adtak árendát s vagy egy-egy disznót hizlaltak vagy 10 frtot fizettek. Posztó kalló egy volt: a molnár fizetett érte 15 frt árendát. A jobbágyok még külön évi 2—2 $\frac{1}{2}$ frt ártánypénzzel tartoztak, a zsellérek nem. Öreg juhokból, kecskékből földesuroknak

dézsmát tartoznak adni, melyet 5 pénzzel válthatnak meg. Az öreg méhektől minden tőkétől egy-egy lapát mézet adnak.

2. *Servitia*. Mindennemű szolgálatot, valamire a tisztek rendelik, tartoznak végezni. Szőlőmunkapénzzel évenként jobbágy 75, egész helyes zsellér 50 dr. Item egész helyes jobbágy tartozik évenként 6 akó sert, egész helyes zsellér pedig 3-at kiárulni, ha pedig sert nem árulhattak nekik, száraz korcsmát egész helyes jobbágy 2, egész helyes zsellér 1 ftot fizet.

3. *Munera* (ajándékok, melyek azonban nem önkénytesek, hanem ép oly kötelezők voltak, mint a census). Szent-Erzsébet napjára és karácsonyra mindenik egész telkes jobbágy egy-egy kalácsot vagy 4—4 drt ad. Böjt napjára 18 itcze (media) borsót à $1\frac{1}{2}$ dr, kendermagot 18 itczét à 2, köles kását 18 itczét à $1\frac{1}{2}$ dr; husvétra egy bárányt vagy 40 drt, $4\frac{1}{2}$ kita kendert à 8 dr, egész sajtot együtt tizenkettőt tartoznak adni. Item vagyon két hegybeli örző; ezért fizetnek évi 6 frtot és egy ruba bort vagy $1\frac{1}{2}$ forintot, 5 nyulat vagy mindegyikért 25 drt, 10 fürjet vagy mindegyikért 3 drt.

4. *Mulcta*. Itt a birságpénzek szerepelnek, melyek régen fontos jövedelmi forrásul szolgáltak a földesurra, a jobbágy birájára, mert nemcsak a kihágások és vétségek, hanem a legtöbb büntény büntetése is meg volt pénzzel váltható. Erre nézve az urbarium ezeket rendeli: 12 frtos birság törvényes uton mikor esik, az olyannak három (negyed) része a földesuré, alább valónak 4 frtig a szerint. Alább való birság 3—2 frtos az udvarbiróé az ispánnal együtt.

Ugyanazon urbarium még a következő falvakra — lakosságukat fentebb ismerttettem — terjed ki:

Szernye. A négy egész telken lakó öt jobbágy családnak volt 7 lova, 16 ökre, 11 tehene, 8 fiatal marhája, 1 juha, 21 disznaja (itt is van extirpatio). A 17 zsellér közül volt 11 egész helyes vagy telkes, a többi féltelkes. Volt 32 ökrük, 25 tehenök, 24 fiatal marhájok, 9 juhok, 25 méhrajok (egynek magának 20). A 14 házatlan zsellérnek volt 10 ökre, 13 tehene, 16 fiatal marhája, 16 juha, 12 disznaja és 2 méhraja. Malom a faluban kettő volt, értök 3 ártány vagy 15 frt járt bérül. Sert ugy tartoztak kimérni, mint az előbbi faluban, vagy száraz korcsmadíjat fizettek. Korcsma-

pénzt minden egész helyes jobbágy 5 drt adott. A korcsmaház mellett van egy istálló, ezért a korcsmáros évi 10 frt bért fizet.

Zlatócz. A falubelieknek volt 15 lovuk, 12 ökrük, 10 tehenök, 5 fiatal marhájok, 16 juhok, 22 disznajok. — *Orechován* volt a lakosoknak 8 lovuk, 10 ökrük, 14 tehenök, 6 fiatal marhájok, 9 disznajok. Itt s a többi falvakban már nem szerepel az extirpatio. — *Nagy-Kolnán* volt 1 malom, melyért 40 mérő vámot s egy ártányt, a kásatoróért 3 mérő kását adtak. — *Birúczon* két pusztán álló egész telekért Halácsy uram 45 frt árendát fizetett. — *Hruczon* a mészáros 30 font faggyut adott s a hust ura számára 1 drtal olcsóbban mérte, mint másnak. E faluban csupa zsellérek laktak s mindegyikök 1 frt korcsmapénzt fizettek. — *Nagy-Kolacsinban* a kocsmárosnak való gabonát minden jobbágy félvékát adott. — *Nagy-Sztankócz* határán volt egy egész jobbágytelek szántófölddel, réttel, de mert pusztá, embert nem lehet rá szállítani s 10 frton árendába van adva. E falvak másnemű jobbágyterhei és szolgálatai egészen Alsó-Szücz mintájára alakultak s azért mellőztem újabb felsorolásukat.

A dunántuli részek viszonyait jellemzik a következő urbéri följegyzések:

Sammelsdorfban (Zemenye?) az 1673-ki urbarialis összeírás¹⁾ szerint csupa zsellér lakott s volt 2 egész, 1 fél, 2 negyedés és 2 tizenhatodos telek. Az évi census 1 frt 35 dr; 6 kakas vagy 60 dr, 4 kappan vagy 60 dr, 20 tojás vagy 20 dr. Mindenféle kézi s igás munkára kötelesek.

Nádasd és *Halugi* censusa, mely 1674-ben »igaz urbariumból« iratott ki,²⁾ következő volt: minden egész helytől 10 tyuk, 10 tojás, egy köből zab. Esztendőben tartoznak 10 hold földet jól megganajozván, bevetik időnek javán, meg is aratják és betakarítják Nádasdra. Az uraság rétit megkaszálják, felgyüjtik és behordják Nádasdra vagy Körmendre. Az Egervár szöleit szorgalmasan megmunkálják, háromszor megkapálják és minden munkáját megadják; meg is szedik és préselik és a borát, a hová kivántatik, szállítják; azonkívül mindegyik sessio ad annuatim 4 frtot.

Mennyire elüt az a kép, melyet a parasztság urbéri terhei-

¹⁾ Jorney-gyűjtemény 18. kötet. Kecskemét.

²⁾ Orsz. Lev. A kamarához int. lev. 1670—79. E. csomág.

ről az urbariumok nyujtanak, attól, melyet a törvényből meritünk! Ez utóbbi egy század részét sem adja annak, a mi tényleg fenállott, noha az urbariumok sem mindent ölelnek föl. Az itt sehol sem érintett *rendkívüli* kötelezettségek hosszú sora is terhelte a köznépet s akármi történt a földesurral vagy családjával, a mulatság vagy a bánat árát mindig a jobbágy fizette meg. Ha urának gyermeke született, ha ura házasodott vagy gyermekét kiházásította, vagy fia pappá szenteltetett, ha gyász érte, ha török fogságba jutott, ez mind igen közelről érintette a jobbágyot, mert a költséghez mindig ő is kényszerült pénzben vagy terményben járulni. Ez a hozzájárulás ősi jogszokásokon alapult s így még panaszt sem lehetett ellene emelni, ha egyáltalában lett volna forum, hová a jobbágy ilyesmivel fordulhatott volna.

Ily forum hiányában pedig tényleg a jobbágyság jogi állása a meztelen önkényen nyugodott. Mert a mily kevéssé léptek életbe a törvény enyhítő határozatai, a mily kevéssé álltak arányban a törvénszabta szolgálatok az urbariumokban felsorolt terhekkal, oly kevés garancia létezett a jobbágyok számára az iránt, nem fognak-e rajtok többet venni az urbariumokban specificált kötelezettségeknél. Ez kizárólag a földesur és tisztei tetszésétől, jóindulatától, felebaráti érzésétől függött; kényszeríteni őket igényeik mérséklésére nem lehetett. Már pedig a korlátlan érzete, az a tudat, hogy büntetlenül megtehet akármit, ellenállhatatlan erővel ragadja az embert arra, hogy a hatalmat teljesen kihasználja és vissza is éljen vele. Ilyesmi ellen csak a jogszervezet és a megfelelő államrend nyujthat biztosítékot, mely szabatosan kiutalja mindenkinek a magáét s éber szemmel felügyel szabványai megtartására, az önkény és törvénytelenység megtorlására. A rendi állam csupán az uralkodó osztályok jogi és gazdasági existenciáját biztosította ily módon, ellenben a nép nagy tömegeit a XVI. és XVII. században, a királyság elgyöngülése korában, egészen az uralkodó osztályoknak szolgáltatta ki. Ezek valószínű kényuralmat gyakoroltak felette, mely habár patriarchalis jellegű volt, természetesen oda vezetett, hogy az a kisebbség, mely minden joggal és hatalommal rendelkezett, lehetőleg saját előnyére zsákmányolja ki azt a többséget, melynek semmi joga sem volt s a kor szellemében körülbelül a hasznos háziállat szín-

vonására süllyedt. Ez a körülmény ép úgy hozzájárult az ország elszegényedéséhez, mint a háborus idők, melyek hazánkat sújtották.

A földesuri jövedelmek közt, melyeket az urbariumokban ismertettem, fontos szerepet játszik a malom-, ut- vagy hidvám és az italmérési jövedelem. Már ott közöltem néhány adatot, mely ezen ugynevezett kisebb haszonvételek évi értékét s kezelésök módját megvilágítja. Különböző egykoru okmányokban még sok ide vonatkozó adatot találtam, mely gazdaságtörténeti szempontból figyelmet érdemel s melyet a következőkben csoportosítok.

Malomjövedelem. 1548-ban a Dobronya várához tartozó Plesovetzben ¹⁾ egy köre járó malom volt, mely átlag évi 60 véka lisztet hozott. 1559-ben ²⁾ Vöröskő vára tartozékaiban 7, Detrekő váráéban 20 malom volt; az utóbbiakért a molnár összesen csak 27 frt évi bért fizetett. Ellenben a vöröskői malmok közül 3 egyenkint 120, három egyenkint 20 mérő búzát s 3—3 frtot, egy pedig 1 frt 60 dr évi árendát fizetett. A trencsényi vár számadásai ³⁾ szerint a banoveczy malom az 1560—64. öt évben 80, 79, 68, 78, 44 mérő búzát s a molnár részének leszámítása után 22, 32, 28, 24 és 10 forint készpénzt, a prusszi malom évenként mindig 12 mérő búzát hozott. Szepes vármegyében 1564-ben összesen 30 malom volt. 1672-ben gróf Eszterházy Ferencz megengedte kovácsii (Veszprémmegye) jobbágyainak, hogy falujuk határán belől malmot építsenek, miért is neki, mint földesuroknak minden ujév napján egy öreg özöt tartoznak adni.

Ut- és hidvám. 1548-ban Dobronyán is volt utvámhely (teloneum), mely azonban kevés jövedelmet hozott. Az uradalomban még Plesoviczben volt ily vám, mely a vason és más árukön kívül készpénzben évenként átlag 60 frtot jövedelmezett. A gyulai vár tartozékaiban 1558/9-ben négy vámhely volt, Békésen, Gyulán, Vadászon s még egy — a kéziratban olvashatatlan helyen; a békési vám 1558. jun. 1-től 1559. február 1-ig — a vámos illetményén kívül — 29 frt 70 drt, a gyulai és a vadászi 40.18, illetve 39.09 az utolsó 9.13 drt hozott körülbelől ugyanazon időben. — 1559-ben Vöröskönél volt vámhely, melyért a

¹⁾ Az összeírás Orsz. Lev. Lymbus III. 5.

²⁾ Az összeírás közös pénzügymin. Bécs.

³⁾ Orsz. Lev.

földesur évi 1 frt bért kapott. Detrekőnek 12 faluból álló tartozékában 7 vámhely van, de bizonytalan jövedelemmel. — A trencséni várhoz tartozó banoveczi vámnál befolyt:

1560.	37 frt 26 dr.
1561.	. . . , , . .	43 » 18 »
1562.	60 » 34 »
1563.	84 » 81 »
1564.	(jun. 1. decz. 12.)	2 » 67 »

A szent-miklósi uradalomban 1572-ben 4 vámhely volt, melyekért 27 frt 50 dr árendát fizettek.

Az árvai uradalomban 1580-ban két vámhely volt. Az árvaváraljai 55 frt 51, a turdossini 6 frt 38 drt jövedelmezett.

A XVI. század közepéről — az év nincs megmondva — fenmaradt a szolnoki hidnál befolyó vám számadása. Kovács Gergely készítette. Vámot fizettek a szekerek, az ökör vagy más marha és a só. Befolyt:

junius . . .	4.71
julius . . .	16.52
augusztus .	37.25
szeptember .	11.71
október . .	35.26
november .	36.14
deczember .	95.34

Összesen 236.93

Ebből a hid fentartására 31 frt 92 dr ment el. A sóvámot természetben fizették s befolyt 155 kősó. A készpénz s a sójövdelem egy ötödrésze a vámost illette fizetése fejében, míg a többit a királyi tiszteknek szolgáltatatta be.

Mennyit szedtek szárazvám fejében, arról is találtam néhány adatot, 1571-ben Szent-Kereszten a tarifa ¹⁾ következő volt: fizet egy terhes szekér 12, egy üres 6, egy ló vagy ökör 2, egy gyalog ember, ha terhet visz 1 dt. — Muchon faluban Borsodban 1599-ben ²⁾ mikor a király Kubinyi Lászlónak és Lorántffy Mihálynak adományozta a vámot, a következő díjakat szedték: Minden jól megrakodott szekér sótól, a hány marha huzza, annyi darab kősó; a vassal rakodott szekér egy darab vasat; minden más

¹⁾ Orsz. Lev. Lymbus III. 5.

²⁾ Orsz. Lev. Lymbus I. 4.

kocsi, ha nincs egészen megrakva vagy más árut visz, 4 drt; üres szekér 2 drt, a lovas 1 drt, a gyalog ember 1 obulust fizetett.

Italmérés. A földesur ez a joga a legsúlyosabb terhek egyike volt a jobbágyságra, mint XVI. századi törvényeink számos ide vonatkozó határozata bizonyítja. De minden törvéynél jobban megvilágítják a dolgot az egykoru adatok, főleg a számadások az évenként elért jövedelemről. Kiváltságát a földesur a legelőtérőbb módokon értékesítette, mint azt különösen a fent közölt 1670-ki alsó-szützi urbarium mutatja. A jobbágy, a ki sert vagy pálinkát főzött a saját használatára, mindegyiktől külön elég nagy bért fizetett neki. Ezenkívül köteles volt bizonyos mennyiségű bort vagy sert, melyet a földesur küldött neki, kiárulni s ha ezt nem tette, szárazkorcsma fejében szintén elég nagy összeggel kártalanítani urát. Végül a hol ez külön korcsmát tartott, ott a jobbágy pénzben vagy gabonában kénytelen volt hozzájárulni a korcsmáros fizetéséhez, mert ez akkor még külön fizetést kapott. Sokszor egy és ugyanazon falubelieket mindhárom kötelezettség terhelte s így természetesen az italmérési haszonvétel czimén aránytalanul sokat kellett fizetniök.

Az italmérési jog gyakorlásának legrendesebb módja azonban az volt, hogy a jobbágyok évenként kimérték bizonyos mennyiségű bort s néhol olyan sokan mérték azt, hogy bajos megmondani, ki ihatta meg, ha nem maga a kimérő. Ezen műveletről töméntelen számadás maradt fenn. *Békés* mezővárosban 1558-ban ¹⁾ 64 ember mért bort s 606 frt 48 drt szolgáltatott át tiszta haszonképen. Egyik bormérő számadása így hangzik s ezen minta szerint készült a többi: Kaysza Balázs a bort, melyet 10 dron árult ki, maga vette 19 frton. A bor kitett 51 köből és 6 pintet, melyért befolyt 41 frt 40 dr; tiszta haszon 22 frt 40 dr; fizet 21 frt 40 drt, elengedés egy frt.

A többi helységeken, hol 8—12 dros bort mérték, az eredmény 1558-ban az következő volt:

<i>Berény</i>	3 ember mért bort, tiszta haszon	39 frt 50 dr.
<i>Győr</i>	6 » » » » »	63 » 15 »
<i>Kondoros</i>	8 » » » » »	65 » 43 »
<i>Zenas</i>	13 » » » » »	143 » 90 »

¹⁾ Békés és a többi helységek részletes számadása Orsz. Lev. Békési dézsma I.

<i>Deche</i>	14 ember mért bort, tiszta haszon	102 frt 81 dr.
<i>Bánhegyes</i>	14 » » » » »	124 » 08 »
<i>Bánkuta</i>	3 » » » » »	27 » 52 »
<i>Eperjes</i>	4 » » » » »	8 » 76 »
<i>Lökösháza</i>	3 » » » » »	34 » 40 »
<i>Simánd</i>	28 » » » » »	228 » 16 »
<i>Pywl</i>	2 » » » » »	13 » 26 »
<i>Vadász</i>	3 » » » » »	13 » — »
<i>Fövényes</i>	1 » » » » »	6 » — »
<i>Dombegyház</i>	1 » » » » »	15 » — »
<i>Szemlak</i>	1 » » » » »	6 » 40 »
<i>Nagylak</i>	2 » » » » »	12 » 04 »
<i>Chyomorkan</i>	3 » » » » »	19 » 10 »

Összes haszon 1559 frt 37 dr.

Ez a haszon a vásárolt borokból folyt be. Ezenkívül a kilenczedben befolyó bort (educill. vinorum nonalium in Meztth proventorum) is kimérték.

<i>Eperjesen</i>	1 ember mérte, a tiszta haszon	32 frt 58 dr.
<i>Zenason</i>	3 » » » » »	35 » 65 »
A két <i>Doboson</i>	2 » » » » »	46 » 29 »
<i>Pywl</i>	1 » » » » »	22 » — »
<i>Kondoroson</i>	4 » » » » »	137 » 78 »
<i>Techyen</i>	3 » » » » »	} 127 » 90 »
<i>Bánhegyesen</i>	2 » » » » »	
<i>Pankotán</i>	1 » » » » »	41 » — »

492 frt 35 dr.

Olyan vidékeken, hol bor nem termett, hol tehát a földesur, kinek e tekintetben elővételi joga is volt, a jobbágyoktól nem vásárolhatta össze olcsón, az italmérés csekélyebb jövedelmet hozott. Így például a trencsényi várkapitányság 1560—64-ki számadásaiban az italmérési jog gyakorlatáról a következő adatokat találjuk: 1560-ban vettek 18 hordó bort 190 urnával 319 frt 14 dron, a kimérésből befolyt 383 frt 83 dr; tiszta haszon 63 frt 89 dr. — 1561-ben vettek 23 hordót 309³/₄ urnával 393 frt 54 dron; elmérték 500 frt 30 dron, tiszta haszon 106 frt 76 dr. 1562-ben vettek 23 hordót 264³/₄ urnával 334 frt 42 dron, elmérték 421 frt 67 dron, tiszta haszon 87 frt 25 dr. 1563—64-ben vettek 28 hordót 365¹/₄ urnával 495 frt 80 dron, elmérték 637 frt 44 dron, tiszta haszon 141 frt 64 dr. Az öt év tiszta haszna tehát összesen csak 399 frt 55 dr volt. Az uradalmi tiszték a bort olcsóbban — 6—5

dron pintjét — kapták. Az összes borokat egy korcsmáros mérte, ki fizetésre és ruhára évi $9\frac{1}{2}$ frtot kapott az uradalomtól.

A *turóczi* prépostság számadásai 1570-ből ¹⁾ szintén érdekes felvilágosítást nyújtanak az italmérési viszonyokról. Az uradalom ott is pénzen vette a bort s azért a kimérés nem valami nagy hasznot hozott. Így például vettek egy nyolcz akós hordót, akóját $2\frac{1}{2}$ frton. Ez tett $323\frac{1}{2}$ turóczi quartaliat, melyből seprő $43\frac{1}{2}$, tiszta bor 280 quartalia, melyet 9 dron mértek el; befolyt 25 frt 20 dr, tiszta haszon 5 forint 20 dr. Egy másik hordót Szent-Györgyön, a hegyen vettek, 16 akós volt à 2 frt 80 dr. Volt benne 628 turóczi quartalia, melyből seprő 26, szinbor 602 quart. Eladatott per 9 dr; befolyt 54 frt 18 dr, tiszta haszon 9 frt 38 dr. Néha a bort, melynek akóját 2 frt 80 dron vették, 10 dron mértek ki quartaliáját. Az olcsóbb bort olcsóbban is mérték; így a 2 frtos bort 8, az 1 frt 75 dron 7 dron. Hogy a turóczi quartalia és az akó hogyan aránylott egymáshoz, azt a számadásból kideríteni nem lehet, mert minden egyes hordónál más eredmény van kimutatva. Egy helyen azt mondja, hgy a 15 akós hordóban 584, más helyen hogy ugyanannyiban 543 quart. van (ebből seprő 24, illetve 23 quart.). Ugy látszik, a különböző eredmény onnan van, hogy a korcsmáros nem a törvényes mértéket használta, hanem hol többet, hol kevesebbet mért ki ugyanazon nagyságu hordóból s így a vevőket a mértéknél is megkárosította. Máskülönben érthetetlen lenne, hogy minden hordónál (a számadás valami tizedet mutat ki) az akó s a quartalia viszonya eltérő lett volna.

Szent-Miklós mezővárosban 1572-ben 12 hordó bort mértek ki. Mindegyik 12, összesen 144 fton vétetett s a kimérésből befolyt 242 frt 11 dr. A tiszta haszon tehát 98 frt 11 drt tett.

A földesuri jövedelmek sokfélesége és mennyisége a legjobban kitűnik az egyes falvakról és uradalmakról fenmaradtösszesítésekben. *Bélték* szatmármegyei helységnek rendes jövedelme ²⁾ 1560 körül, melyben akkor valami 150 jobbágy lakott, évi 1195 frt 64 drra ment, melyből a bormérésre 300 frt esett. A *bajmóczi* vár jövedelme ³⁾ 1564-ben következő volt:

¹⁾ N. M. Várak csomaga.

²⁾ Orsz. L. Lymbus III. 15.

³⁾ Orsz. L. Lymbus III. 14.

Bér (census) Szent-György napi	580·83
» » » Mihály »	589·20
Biráskodási jövedelem Vizkeresztkor	26·06
Aranymosás	300
Utvám Kosztolányban	255·15
» Nedozséron	142·20
» Privigyén	43·44
Bőr eladás	55·84
Birságok	137·25
Borsó eladás	14·—
Kereszténypénz	30·50
Báránytized	6·50
Venditio Canapun	17 25
Bormérés	4.224·69
A sörház jövedelme	1.407·—
Mult évi hátralékokból	1.061·33
Készpénz maradvány	60·—
	Összes bevétel : 8·961·14 dr

Ez azonban nem a tiszta haszon volt, mert az uradalom kiadásai 8.157 frt 67 drt tettek, melyből egyedül borvásárlásra 3.649 frt 12 dr ment el úgy, hogy a bormérés netto jövedelme alig tett 600 frtot.

Igen tanuságos a *lipcsei* vár és uradalom jövedelmeinek összesítése az 1671. évből. ¹⁾ Az előző évben az uradalmat, mely addig gróf Wesselényi Ferencz nádor özvegyéé, Széchy Máriáé, volt, lefoglalták legalább fele részében. Állapotáról 1671. okt. 23-án gróf Pötting János Sebestyén, a bécsi udvari kamarának hosszú német jelentést tett. ²⁾ Elmondja, hogy az uradalom Besztercebánya közelében kezdődik s a Garam mentén fölfelé húzódik. Van erődített kastélya, 2 mezővárosa és 20 faluja számos lakóval; erdőségei sok mértföldre terjednek. Nagy a fakeskedése. Vannak benne: vashámor, rézmű és több olvasztó kemence, hol az ezüstöt a réztől elválasztják. Említi, hogy az urbarium 1668-ból való még pedig egészen *magyar nyelven* készült, noha a jobbágyok mind tótok. Az uradalom azon részében, mely a fiscus számára lefoglaltatott, volt lakott jobbágytelek $175\frac{1}{8}\frac{1}{6}$, zsellértelek 102, szabados 5, soltész 1. Az uradalom évi bevételei akkor következőleg alakultak:

¹⁾ Jerney-gyűjtemény XIV. kötet. Kecskemét.

²⁾ Ugyanott.

1. Urbéri jövedelem:

Konyhabér (census culinariorum)	74·10
Utvám	28.—
Jobbágyok bére	521·87
Malmok	416·60
Sertés hizlalásért	79·08
Sajtjövedelem	87·20
Halászati jövedelem	37·91
Buzabér (Census tritici)	192·82
Juh-tized	549·41
A jobbágyok közt kiosztott sajtból	46·65
Pálinkafőző üstök után	83·33
Bárányokért	100·83
Census quartiriorum	277·25
Fűrészmalom	20.—
Legelőkért	46·50
Census contractualis	500.—
» canabis et abaginis	31·35
<hr/>	
A rendes urbéri jövedelmek:	3.092·43

2. Gazdasági jövedelem:

Lupuleti	100.—
Sörfőzés	1.050·40
Bormérés	1.500.—
Pálinkamérés	88·88
Makkos erdők	233·10
A termés jövedelme	988.—
A majorsági marhák utáni haszon	461·70
» » juhok » »	554·60
Méhtized	51.—
Gabonatized	1.051.—
<hr/>	
A gazdálkodásból befolyó jöv.:	6.078·89

Az urbéri és gazdasági jövedelem a nagy uradalomban kített tehát 9.171 frt 32 drt, mi azonban nem tiszta haszon, mert egyedül a gazdasági tiszték és szolgák fizetése pénzben és terményben 1.383 frt 66 drra ment.

Az egyes uradalmak földművelési és baromtenyésztési viszonyairól s az elért eredményekről is számtalan adat maradt reánk. Így például a *detrekői* várhoz tartozó allodiumban a marhaállomány 1559-ben következő volt: juh 1700, különböző marha 202, fiatal marha 150, sertés és malacz 300 darab. Ellenben a *vöröskői* allodium egész marhaállománya akkor csak valami 100 darabra ment.

Az allodiumokban folytatott mezei gazdálkodás eredményéről is közlök egyetnást. 1552-ben a *mizstyei* prépostság és Modra helység földjein vetőmagul elment $55\frac{3}{4}$ köből buza. 1553-ban termett 106 capetia (kepe, kalangya) buza. Hogy ez mennyi magot adott, az nincs kimutatva. De mivel ugyanakkor a mizslei tizedbuzából átlag $2\frac{1}{2}$ köblöt csépeltek ki egy-egy kalangyából, a 106 kalangyából valami 265 köből buza folyhatott be s így a termés elég közepesnek mondható.

Még teljesebb áttekintést ad néhány év terméséről a trencséni vár 1560 – 64-iki számadása ¹⁾ mely az őszi és tavaszi vetést felöleli. A Prusz területén (ex agricultura territorii Prusz) és Banovecz mezővárosban levő majorsági földeken a vetőmag és a termés következő arányban állottak:

Vetőmag kellett;

1560	buza	120	mérő (metreta)	árpa	00	zab	12 m.
1561	»	160	»	»	$10\frac{1}{2}$	»	$10\frac{1}{2}$
1562	»	160	»	»	46	»	15
1563	»	148	»	»	41	»	25
1564	»	141	»	»	28	»	15

A termés eredménye:

1560	buza	145	kalangya, mely	151	mérőt adott;		
1561	»	250	»	»	390	»	» ;
1562	»	453 ²⁾	»	»	601	»	» ;
1563	»	400	»	»	575	»	» ;
1564	»	279	»	»	$380\frac{1}{2}$	»	» ;
1560.					zab	$18\frac{1}{3}$ kal.	= 36 mérő.
1561	árpa	20	kal. = 29	mérő;	» 20	» = 40	»
1562	»	50	» = 68	» ;	» 26	» = 72	»
1563	»	52	» = 104	» ;	» 30	» = 78	»
1564	»	20	» = 36	» ;	» 25	» = 52	»

Ezen kimutatás behatóbb gazdasági méltatását, az egyes évi termések minőségének kiderítését ezuttal mellőznöm kell s csak azt említem meg, hogy a cséplők bére már a termés évi eredményéből mindenütt le van vonva. A cséplés valóságos eredménye nagyobb volt tehát. De hogy a cséplők bére mennyire ment, azt a számadás nem mondja meg. Mint ma, úgy régebben is nagyon eltérők voltak e tekintetben az ország különböző vidékein, sőt

¹⁾ Orsz. L. Lymbus III. 5.

²⁾ Itt a parochiális földek termése is föl van véve.

egymáshoz közel eső helyeken is, a szokások. Így például 1570-ben a turóczi prépostság javain 279 kalangya és 25 kéve buza termett, mely 165 köből magot adott. Ebből a cséplők bére kitett $16\frac{1}{2}$ köblöt vagyis egy tizedrészt. Az esztergomi érsekség javainak 1580-ki számadása ¹⁾ erre nézve a következő feljegyzéseket tartalmazza:

Pozsony városában heted, Szent-Györgyben kilenczed, Bazinban tized, Stomfán nyolczad, Semptén tizenegyed, Diószegen tizenketted, Csallóköz szigetén tizenharmad részt fizettek a cséplőknek az őszi és tavasziak után s így a trencsényi cséplések eredményeihez még átlag legalább egy tizedrészt kell hozzáadnunk, hogy a termés igazi eredményét megkapjuk.

V.

A mezőgazdasági termelés és a dézsma.

A jobbágyság egykori földműveléséről, a termések évi eredményéről a hiteles és nagybecsű anyag óriási mennyiségben maradt reánk. Minthogy némi képet adtam ama végtelenül változatos kötelezettségekről, melyeket a jobbágnak földesura irányában teljesítenie kellett s melyekhez még az állami és hitfelekezeti szükségletek is hozzájárultak, jeleznem kell azon földművelési jövedelmeket is, melyeket a mezőgazdaságból merített. ²⁾ Ezek ismeretére sokféle segélyforrás maradt reánk, melyek közt legelől állanak a tized- vagy dézsmalajstromok.

Tizedet a jobbágy és a nem-nemes honlakos azon nagy politikai és közművelődési, később honvédelmi feladatok költségeinek fedezésére, melyeket királyaink az egyházra ruháztak, ösidőktől fogva fizettek ez utóbbinak. A tized olyan adó volt, mely Szent-István korától kezdve 1848-ig fennállott s melynek behajtását a törvény és a szokás szabályozta. A legfontosabbak Hunyadi Mátyás ide vonatkozó törvényei, főleg az 1481 : 1—13. t. cikkelyek. A király sértetlenül fentartotta az egyház tizedszedési jogát, de a behajtást, hogy az adózókat a tisztek zsarolásai-

¹⁾ N. M. Eszterg. érsekség gazd. viszonyai. Csomag.

²⁾ Az e fejezetben közölt adatokat mind levéltári kutatókból vettem.

val szemben oltalmazza, korszerűen szabályozni s lehetőleg — a mennyire az akkori közigazgatás engedte — állami felügyelet alá helyezni igyekezett. Szabatosan meghatározta azt is, ki köteles tizedet fizetni. Fizette azt minden nem-nemes, kivéve a rácokat és eretnekeket, fizette pedig a bor, buza, rozs, köles, árpa és zab, továbbá a méh és bárány után. Ezeket sorolja fel a törvény mint tizedköteles földművelési és marhatenyésztési tárgyakat s ezekből fizettették a tizedet vagy dézsmát a XVI. és XVII. században is.

Az egyház a tizedszedés jogát magánosoknak bizonyos fix évi fizetésért bérbeszokta adni. Az 1481-ki törvény azonban kimondotta, hogy bérbe a tized csupán a királynak, vagyis az államnak adható s a kincstár, főleg a mohácsi vész után igen sok vidék tizedét tényleg bérbe is vette. Megyénként vagy tizedkerületenként készpénzben haszonbért fizetett érték, a természetben, vagy váltságban befolyó jövedelmet pedig saját közegeivel kezelte és fordította főleg katonasága ellátására.

A tized állami kezelésének köszönhetjük, hogy a reá vonatkozó számadások igen sok évről óriási tömegekben megvannak az országos levéltárban. Mert az állami kezelés mulhatatlanul szükségessé tette először azt, hogy az egész műveletről lehetőleg részletes számadások és kimutatások készüljenek, másodsor pedig azt, hogy ezeket mint a többi állami köziratokat a kamaránál, a legfőbb pénzügyi hatóságnál megőrizzék. Így jutott legalább jórésük az utókorra. Az országos levéltár tized- vagy dézsmacsomagai a mohácsi véstől kezdve óriási anyagot tartalmaznak a régi mezőgazdasági állapotokról. Sok elpusztult ugyan a századok viszontagságaiban, de a mi megvan, maga elegendő arra, hogy a régi Magyarország földművelési és részben állattenyésztési viszonyait s így a nemzeti vagyon legfontosabb elemeinek állapotát megvilágítsa. *A régi mezőgazdasági statisztika ritka becses kútjői vannak itt* fülhalmozva s csak várják a kellő feldolgozást, hogy meglepően érdekes és sokoldalú tájékozást adjanak régi földművelésünkről s mindarról, mi vele összefügg. Némely tekintetben modern mezőgazdasági statisztikánk sem nyújthat többet, mint a mennyit a tizedlajstromok a szakembernek kínálnak.

Az állam az általa bérelt tized behajtására minden évben

külön közegeket küldött ki. Egy és ugyanazon területen más-más tizst szedte be a mezőgazdasági termények tizedét, más a bárány- és más a bortizedet. Hogy a tizedelő a kincstárt meg ne rövidít- hesse, köteles volt a lehető legpontosabb és legkimerítőbb szám- adást vezetni. Ezt csakugyan megtette. Minden egyes évben, va- lahányszor egy-egy faluban megjelent, följegyezte először is an- nak biráját, azután minden olyan lakosát név szerint, a ki föld- műveléssel foglalkozott. Kitüntette termésének vagy tizedköteles marhaállományának egész összegét s azután minden egyes em- bernél azt is, mennyit vett tőle tized fejében, sőt kitüntette azon lakosságot is, mely nem foglalkozott földműveléssel. Mert min- den jobbágy vagy zsellér, a ki terményben tizedet nem fizetett, vagyis nem gazdálkodott, tized helyett bizonyos pénzbeli kár- pótlást nyújtott. Ez a kereszténypénz (*pecunia Christianitatis*), melyet néhol sarlópénznek (*messoria*) neveztek, ámbár a sarló- pénz szót más fizetési kötelezettség jelzésére is használták. E ke- reszténypénz minden család után szabályszerűen 6 denárt tett legalább a XVI. század nagy részében, míg utóbb a fix tétel meg- változott s a kötelesek hol többet, hol kevesebbet fizettek.

A tizedlajstromokban megtalálható tehát: *a)* a mezőgazda- sággal foglalkozó, *b)* a nem gazdálkodó nem-nemes lakosság, *c)* az évi termés egész mennyisége, külön az ősziék és külön a tava- sziaik kitüntetésével, *d)* a tizedben beszolgáltatott rész, *e)* a ke- reszténypénzből befolyt készpénz, *f)* a méhrajok száma, melyek- től szintén ugyanazon közeg hajtotta be a tizedet, ki a mezőgaz- dasági terményeket megdézsmálta. A bor- és a báránytized-laj- stromok viszont névszerint felsorolják azon nem-nemeseket, kik bortermeléssel és juhtenyésztéssel foglalkoznak, mindegyiknél külön megjelölván a termést vagy a juhállományt s a tizedben beszolgáltatott mennyiséget.

Minthogy ilyen kimutatások töméntelen sokaságban marad- tak ránk s némelyik vármegyére évek hosszú soráról megvannak, természetes, hogy a mezőgazdaság állapotának ismeretére a leg- becsesebb forrásul szolgálnak, melyre nem lehet eléggé sürgetően felhívni a történetírás figyelmét. A vármegyék monographusai itt rendkívül értékes anyagot találhatnak s hogy még eddig senki kö- zülök nem használta, az annak jele, hogy nagyon szűkre szabták a feladatot, melyet műveikben maguk elé tűztek.

A tizedlajstromok rengeteg tömegét én is csak részben vizsgálhattam még át. De e kis részből is annyi becses anyagot jegyeztem ki, hogy ha közzé akarnám tenni, jelen tanulmányom egész kötetekre nőné ki magát. Egyet-mást azonban mégis közölnöm kell, egyrészt hogy a tizedlajstromok fontosságát szélesebb körökben bemutassam, másrészt, hogy régi földművelésünk helyzetére némi világot derítsek.

A jobbágy földművelési termékei, mihelyt learatták őket, akképen gyűjtettek össze, hogy tíz egyenlő részre lehessen osztani, melyből egy rész az egyháznak, — illetve annak, a ki bérbe vette tőle s az rendszeren az állam volt — egy rész pedig kilenczed fejében, a földesurnak járt. Így tehát a termésnek csak nyolcztized-része maradt a jobbágyé. A learatott gabona a felosztás előtt lehetőleg egyforma csoportokba rakatott. Alapul szolgált a kéve (manipulum). Bizonyos számú kévét egy-egy csomóba raktak, melyet rendszeren kalangyának (gelima) vagy kepének (capetia) neveztek: A tizedelő azt is följegyezte, hogy minden egyes faluban hány kéve tesz egy kalangyát mert e tekintetben a szokás, mint látni fogjuk igen eltérő volt. Néhol egy kalangya nem igen volt több, mint ma egy kereszt, (16—20 kéve), mely név már akkor is előfordult, másutt azonban 60—80 kévét, sőt többet raktak egy kalangyába. Az alföldön előfordult az is, hogy a gabonát nem aratták, hanem kaszálták s nem kévébe, illetve kalangyába rakták, hanem egyszerűen boglyába (tumulus) halmozták fel. Minden tíz kalangyából vagy boglyából azután egy-egy ment tized fejében.

A tizedszedésnek ez volt rendes és állandó módja. A földműves a learatott és kalangyákba vagy boglyákba rakott gabona egy tizedét magostól és szalmástól dézsmául átadta még pedig ott künn a mezőn, hol az termett. Néhol azonban a behajtásnak más módjával találkozunk. Minden földműves annyi »fertót« vagy tetézett nagy vékát fizetett dézsmában, a hány hold vagy köblös föld gabona vetése volt. A tizedszedés ezen módja a többek közt Debreczenben és Szabolcsvármegyében s a mennyire kivehettem, általában a török hódoltságban fordult elő. Némely helység azonban kétféle módon fizette tizedét. Adott »fertó«-t a köblös föld után s viszonyt azon gabonáját, melyet boglyába rakott a rendes módon tizedelte el.

Különösen sok évről maradt fen tizedlajstrom *Sáros-vármegyéből*. Bemutatom az 1538-kinak főeredményeit. A lakosság búzát és kétszerest, árpát és zabot termesztett s a tizedet kalangyák szerint fizette. Egy kalangya buza 52 kéből állt. De a tavasziakat néhol mandelbe (mandolini) rakták, melyben 20 kéve volt. 1538-ban tizedben beszolgáltattak a következő helységek:

	őszi	árpa	zab
Gergellaka . . .	30 $\frac{1}{2}$ kal.	4 $\frac{1}{2}$ kal.	1 kal. 20 kéve,
Zentmihal . . .	21 $\frac{1}{2}$ »	4 »	$\frac{1}{2}$ » 5 »
Orkwth . . .	24 »	6 »	semmit, mert őfelsége huszárjai még a mezőn elfogyasztották.
Nijas . . .	36 »	11 »	2 kal. 20 kéve,
Ardó . . .	11 »	4 $\frac{1}{2}$ » 21 kéve	1 $\frac{1}{2}$ » 6 »
Salgó . . .	5 $\frac{1}{2}$ »	1 »	$\frac{1}{2}$ »
Osztropatak . . .	22 $\frac{1}{2}$ »	6 » 2 »	1 » 3 »
Jernye . . .	12 $\frac{1}{2}$ »	6 » 18 »	1 $\frac{1}{2}$ » 5 »
Peklesz . . .	3 »	6 » 10 »	1 » 3 »
Mochyola . . .	6 »	2 $\frac{1}{2}$ » 22 »	1 » 4 »
Zwynie . . .	25 »	1 $\frac{1}{2}$ » 4 »	1 $\frac{1}{2}$ »
Wyffalu . . .	24 »	2 $\frac{1}{2}$ » 8 »	1 » 11 »
Sebesfalu . . .	23 $\frac{1}{2}$ »	a huszárok elfogyasztották.	
Kyssáros . . .	31 »	» »	»
Alsó sebes . . .	30 » 4 kéve	» »	»
Felsewsebes . . .	10 »	bérbe volt adva.	
Kappy . . .	38 $\frac{1}{2}$ »	» » »	
Kewken . . .	7 $\frac{1}{2}$ »	» » »	
Összesen : 362	» 4 kéve	57 $\frac{1}{2}$ kal.	3 kéve 13 kal. 25 kéve.

A tizenennyolcz falu termése legalább az őszieket illetőleg itt teljes hűséggel fel van tüntetve s a viszonyokról még tisztább képet ad az, hogy a tizedbuzából 774 $\frac{3}{4}$, az árpából 178 és a zabból 67 köből csépettetett ki.

A vármegye azon falvaiból, melyek a Thapolt vizénél fekvettek, tizedben befolyt:

	őszi	árpa	zab
Morgonya (cum praediolo Lysauka)	34 $\frac{1}{2}$ kal.	5 k. — kal.	4 kal. 40 k.
Lazzo	21 »	1 $\frac{1}{2}$ » 6 k.	bérbe adva
Walk	8 »	12 »	elfogyasztot. a huszárok.
Longh	19 $\frac{1}{2}$ »	3 »	bérbe volt adva.
Ferenczvágás	2 »	» » »	
Mathevágás	3 »	» » »	
Girald	18 »	20 » » »	

Waspatak	30 $\frac{1}{2}$ »	2 kal.	2 kal, 20 k.
Karachyonmezew	30 »	22 » 2 $\frac{1}{2}$ »	3 k. 4 » 4 k.
Keresztes	16 $\frac{1}{2}$ »	20 » 2 »	10 k. 12 » 22 k.
Medgyes	13 »	27 » 1 $\frac{1}{2}$ »	3 » 1 k.
<hr/>			
Összesen:	198 kal.	5 k.	9 $\frac{1}{2}$ kal. 19 k. 26 kal. 35 k.

Ebből kicsépettetett 294 $\frac{1}{2}$ köből őszi, 33 $\frac{3}{4}$ árpa és 103 köből zab.

Sokkal kedvezőtlenebb volt az eredmény a sárosi várhoz tartozó öt faluban Kuchinban, Hankvágasban, Németfaluban, Porubkában és Rozankában, hol az őszi vetést teljesen elverte a jég, míg a tavaszinak tizede bérbe volt adva. 1538-ban összesen befolyt 82 kalangya buza és rozs, melyből csak 52 $\frac{1}{2}$ köből mag csépettetett ki, míg a következő évben a falvakból 237 $\frac{3}{4}$ köből buza és rozs, 30 $\frac{1}{2}$ köből árpa, 315 köből zab folyt be tizedben, vagyis ennyi szemet adott cséplés után a beszolgáltatott gabona. De már 1540-ben ismét szűk termés sujtotta — mint az egész vármegyét — e falvakat, mert tizedbuzájokból a cséplés csak 28 köből adott, míg árpájokból 55, zabjokból 186 köből csépettetett ki.

Sáros vármegyében 1538-ban Loboczky vagy Tharczay nemes ur javaiban, hol a kalangyát csak az ősziéknél használták, míg a tavasziaknál a számítás a 20 kévéből álló mandel szerint történt, tizedben befolyt:

	őszi		árpa		zab
Wffalu	24 kal.		18 m. 5 k.		14 m. 7 kév.
Weresalma	22 »		18 » 5 k.		19 »
Lwchka	10 »	22 k.	21 » 10 k.		13 » 10 »
Héthars	32 »		68 $\frac{1}{2}$ »		36 » 14 »
Zechyw	20 »	12 k.	36 » 10 k.		47 »
Wysoka	10 $\frac{1}{2}$ »	15 k.	15 » 17 k.		17 »
Tarcza	9 »		11 » 8 k.		16 » 7 »
Olsocz	6 »	5	19 »		26 » 8 »
<hr/>					
Összesen:	134 $\frac{1}{2}$ »	2 k.	206 »	4 kéve	190 » 4 »

Ez kicsépettetvén, adott 233 $\frac{1}{2}$ köből buzát, 169 köből árpát és 249 köből zabot.

Nem folytathatom tovább a részletezést, ámbár azt hiszem, az adatok fontosságát épen az fokozza, hogy minden egyes falut külön kitüntetnek. Még csak azt akarom említeni, hogy míg az 1539. év, mint a Sáros várához tartozó öt falu fent közölt csép-

lési eredményei mutatják, bő termést hozott, 1540-ben, a földművelés nagyon mostohán gyümölcsözött. Ez kitünik, ha Sárosmegye tizedének 1540-ki és 1541-ki eredményeit egybevetjük, megjegyezvén, hogy 1540-ből 117, 1541-ből csupán 65 helység tizedszolgáltatása van ott feltüntetve. A tizedgabonából csépeltetett:

	1540. (117 helység)		1541. (65 helység)
buza és rozs	1.011	köböl	2.470 ³ / ₄ köböl
árpa	795 ¹ / ₂	»	1.680 ¹ / ₂ »
zab	2.882	»	2.358 »

Míg tehát 1540-ben az őszi és árpaiban, a következő évben a zabban volt rossz termés. A termés értékének megvilágítására a vármegye területén eszközölt eladások nyomán a gabona áráról is közlök egy pár adatot. 1540-ben Kwchyn, Setek, Radistya, Zedekerth falvakban egy köböl (mensura Sarosiensis) árpa 40 dron, Eperjesen 40, 45, 50 dron kelt. A jó termés következtében ez az ár 1541-ben 60⁰/₁₀-kal csökkent, s a falvakban 1 frton hat köblöt, sőt rendszeren köblét 16 dron lehetett kapni. Nem ilyen, de azért nagy árhanyatlás mutatkozik a zabnál, mi annak jele, hogy az 1540-ki termés is kielégítő volt. Ez évben Kwchynban 15, Kis-Szebenben 16, 20 dr, Eperjesen 20 dr volt köble. 1541-ben Kwchynban 10, Eperjesen 12 denáron kelt a zab. Ugyanakkor buza köble 28 dron kelt.

Bereg vármegye tizedéből 1549-ben befolyt: buza és rozs 1.940¹/₂ kalangya és 26 kéve; zab 156¹/₂ kal. 6 kéve; árpa 7 kal. 15 kéve; a bortizedből 98 arva (hordó), 3 kis hordó és 9 arva törköly; végül kereszténypénz 33 frt 17 dr. s 149 méhraj.

Gömörvármegyében 236 község 1551-ben tized fejében fizetett 6.142 kalangya és 30 kéve buzát és rozsot, továbbá 1.906 kalangya tavaszt. Minthogy a névsorból a vármegye akkori falvai közül legfőlebb néhány hiányzik, az a mennyiség az egész megye terméseiről képet ad s csak az a kár, hogy ugyanazon év cséplési eredményei nincsenek följegyezve, hogy a termést egész szabatosan meg lehessen állapítani.

Abauj vármegye 1557-ki aratási eredményeinek megvilágítására közlöm a következő falvak termését: *Lycerd*, fizetett 10 földműves; egy kalangya 64 kévéből állt; termett buza 118 kal. 20 k. árpa 29¹/₂ kal. 30 k.; zab 8¹/₂ kal. 10 kéve, Hogy ez mennyi

magot adott, az kitünik a következőkből. Ugyanott kicsépelgetett $8\frac{1}{2}$ kalangya és 23 kéve buza, mely $13\frac{1}{8}$, $2\frac{1}{2}$ kal. és 23 kéve tavaszi, mely 5 köblöt adott. *Rozgony*. Az egész falu termése 1.103 kal. 14 kéve buza, $171\frac{1}{2}$ kal. 14 k. árpa, $59\frac{1}{2}$ kal. 14 kéve zab. Kicsépeltek $82\frac{1}{2}$ kal. 15 kéve buzából $162\frac{3}{4}$. $12\frac{1}{2}$ kal. 24 kéve árpából $9\frac{5}{8}$, 4 kal. 29 kéve zabból $29\frac{1}{8}$ köblöt. *Alsó-Bogdán*. 9 földművesnek termett $106\frac{1}{2}$ kal. 20 kéve buza, $19\frac{1}{2}$ kal. árpa, $24\frac{1}{2}$ kal. 20 kéve zab. Csépléskor adott 8 kal. 1 kéve őszi $9\frac{1}{8}$, 3 kal. 18 kéve tavaszi $4\frac{1}{4}$ köblöt. *Lengyelfalu*. Lakott benne 1 biró, 9 földműves jobbágy, 6 zsellér. Termett buza 140 kal. árpa $29\frac{1}{2}$ kal. 10 kéve, zab $9\frac{1}{2}$ kal. *Somosfalu*. Lakott benne 1 biró, 24 földműves 5 zsellér (az utóbbiak közül háromnak 14 méhraja volt.) Termett $454\frac{1}{2}$ kal. 20 kéve buza, 127 kal. 10 kéve árpa, $25\frac{1}{2}$ kal. 10 kéve zab. *Magyarfalu*. Lakott benne 1 biró, 19 földműves, 5 zsellér. Termett 381 kal. 20 k. buza, 52 kal. 10 k. árpa, $66\frac{1}{2}$ kal. 20 kéve zab. Ez összes helységekben egy kalangya 64 kévéből állott.

Sáros vármegye földművelési viszonyait 1558-ban a következő helységek népessége és aratási eredményei világíthatják meg:

Zwinnye. Élt benne 20 jobbágy, 2 földműves és 4 más zsellér, kik közül kettő az allodiumban szolgált. Egy gazdának 11 méhraja volt. Termett: őszi 40 kalangya (a kalangyát itt s az egész vármegyében ekkor 52 kévéből rakták), árpa 51, zab 61 kalangya. A jobbágyok közül az ősiből csak kettőnek volt 10—10, a többinek csupán 1—3 kalangyája. Hogy egy kalangyában mennyi szem volt, azt megvilágíthatja a következő cséplési eredmény: Adott 3 kal. őszi $3\frac{3}{4}$, $3\frac{1}{2}$ kal: 17 kéve árpa $11\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$ k. 4 kéve zab $18\frac{1}{2}$ köblöt.

Lipolcz. Élt benne 11 jobbágy, 2 földműves és 2 az allodiumban szolgáló zsellér. Két gazdának volt 4 méhraja. Termett 303 kal. őszi, 160 kal. zab. Az ősiből volt egynek 38, egynek 37, kettőnek 35, egynek 9 és egynek 3 kalangyája. $22\frac{1}{2}$ kal. 12 kéve adott 22, 12 kal. zab adott 27 köblöt.

Siroka. Élt benne 1 biró, 20 jobbágy. 8 földműves zsellér; két gazdának volt 5 méhraja. Termett $501\frac{1}{2}$ kal. őszi, $248\frac{1}{2}$ k. árpa, és $256\frac{1}{2}$ k. zab. Az ősiből 18 gazdának volt többje 20 ka-

langyánál. $37\frac{1}{2}$ k. 6 kéve őszi adott $55\frac{3}{4}$, $18\frac{1}{2}$ k. 4 k. árpa $32\frac{1}{2}$ és 19 k. 14 k. zab $69\frac{1}{2}$ köblöt.

Frych. Élt benne 5 jobbágy, 5 szegény — nem földműves, tehát kereszténypénzt fizető zsellér; egy gazdának volt 3 méhraja. Termés $81\frac{1}{2}$ kal. őszi, 13 k. árpa és 27 k. zab. Adott 6 kal. 6 kéve őszi $6\frac{5}{4}$, 1 kal. árpa $2\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ kal. 21 kéve zab $5\frac{1}{2}$ köblöt.

Hedry. Élt benne 3 jobbágy, 1 szegény zsellér. Termett 30 kal. őszi, $7\frac{1}{2}$ kal. árpa, 12 kal. zab. 2 k. 13 kéve őszi adott $4\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$ kal, 6 kéve árpa $3\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ kal. 21 k. zab $5\frac{1}{2}$ köblöt.

Sengler. Élt benne 6 jobbágy, 3 földműves, 2 szegény zsellér; két gazdának volt 30 méhraja. Termett 178 kal. őszi, 78 k. árpa és 57 kal. zab. Az ősziből 4 gazdának volt több mint 30 kalangyája. Adott 13 kal. 18 kéve őszi $20\frac{1}{2}$, $5\frac{1}{2}$ kal. 19 kéve árpa $12\frac{1}{2}$, 2 k. 6 k. zab $6\frac{3}{4}$ köblöt.

Kiswitez. Élt benne 6 jobbágy, 1 szegény, 1 szolgálatban levő zsellér; 1 gazdának 10 méhraja volt. Termett 92 kal. őszi, 52 kal. árpa, 52 kal. zab. Adott $6\frac{1}{2}$ k. 21 kéve őszi $6\frac{1}{4}$, $3\frac{1}{2}$ k. 21 k. árpa $12\frac{1}{2}$, 4 k. 15 k. zab 25 köblöt.

Naghwitez. Élt benne 20 jobbágy, 1 szegény, 2 szolgálatban levő zsellér; egy gazdának 3 méhraja volt. Termett 365 k. őszi, 205 k. árpa, 158 k. zab. Adott 27 k. 20 k. őszi $30\frac{1}{4}$, 15 k. 20 k. árpa $22\frac{1}{2}$, $11\frac{1}{2}$ k. 17 k. zab $33\frac{1}{2}$ köblöt.

Jakabvágása. Élt benne 10 jobbágy, 1 földműves, 1 szegény, 2 szolgálatban álló zsellér; egy gazdának 4 méhraja volt. Termett $70\frac{1}{2}$ k. őszi, 50 k. árpa, 63 k. zab. Adott 5 k. 15 k. őszi 5, $3\frac{1}{2}$ k. 13 k. árpa $5\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$ k. 12 k. zab $9\frac{1}{2}$ köblöt.

Meggyen. Élt benne 16 jobbágy, 2 földműves, 3 szegény zsellér; 1 gazdának 5 méhraja volt. Termett $131\frac{1}{2}$ k. őszi, 82 k. árpa, $77\frac{1}{2}$ k. zab. Adott $4\frac{1}{2}$ k. 4 k. őszi $8\frac{1}{2}$, 1 k. 3 k. árpa $2\frac{1}{4}$, $2\frac{1}{2}$ k. 22 k. zab $3\frac{3}{4}$ köblöt.

Hamburk. Élt benne 1 biró, 20 jobbágy, 6 szegény zsellér; Termett 342 k. 16 k. őszi, $193\frac{1}{2}$ k. 18 k. árpa, $136\frac{1}{2}$ k. 2 k. zab. Adott $25\frac{1}{2}$ k. 9 k. őszi 20, $14\frac{1}{2}$ k. 3 k. árpa $17\frac{1}{2}$, 10 k. 14 k. zab $30\frac{1}{2}$ köblöt.

Ardó. Élt benne 1 biró, 16 jobbágy, 6 földműves, 3 szegény zsellér; 2 gazdának volt 3 méhraja. Termett 185 k. őszi, 20 k. árpa, $97\frac{1}{2}$ k. zab. Adott $13\frac{1}{2}$ k. 20 k. őszi $12\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$ k. árpa $4\frac{1}{2}$, 7 k. 17 k. zab 22 köblöt.

Som. Élt benne 2 biró, 15 jobbágy, 1 földműves, 2 szegény zsellér; 5 gazdának volt 19 méhraja. Termett $54\frac{1}{2}$ k. őszi, 66 k. árpa, 108 k. zab. Adott 4 k. 5 k. őszi $6\frac{1}{3}$, $4\frac{1}{2}$ k. 18 k. árpa $12\frac{1}{4}$, 8 k. 5 k. zab 46 köblöt.

Herman. Élt benne 2 biró, 20 jobbágy, 7 földműves, 1 szegény zsellér; 4 gazdának volt 11 méhraja. Termett $661\frac{1}{2}$ k. őszi, $160\frac{1}{2}$ k. árpa, $301\frac{1}{2}$ k. zab. Adott $7\frac{1}{2}$ k. 8 k. őszi $24\frac{3}{4}$, 1 k. 14 k. árpa $1\frac{1}{2}$, 5 k. 22 k. zab 20 köblöt.

Gömörvármegye 1563-ki földművelési viszonyaira világot vetnek a következő helységek adatai:

Poloni. Fizetett 11 jobbágy és pedig 27 kal. 8 kéve őszi, 3 kéve tavaszt. Ennek fele kicsépettetvén, az őszi adott 8, a tavaszi 4 coretum hungaricumot, mely mérték alatt minden valószínűség szerint egy kassai köből értendő; a számadásból csak az tűnik ki, hogy több volt 3 vékánál.

Felső-Sajó. Fizetett 6 jobbágy 13 kal. 23 kéve őszi, 3 kal. 8 k. tavaszt, melynek fele kicsépettetvén, adott az őszi $3\frac{1}{2}$, a tavaszi 1 coretumot.

Krasznahorvka. Fizetett 30 jobbágy 91 k. 2 k. őszi, 52 k. 8 k. tavaszt; fele adott amaz 26, ez 36 coretumot.

Hosszuréth. Fizetett 16 jobbágy 45 k. 7 k. őszi, 21 k. 24 k. tavaszt; fele adott őszi 12, tavaszi 15 coretumot.

Mind a négy helyen egy-egy kalangya 26 kévéből állott. A Gedő és Ajnácskő várakhoz tartozó 35 falu az évben nagyobbára pusztá és lakatlan volt.

Szathmár. vármegye helységeiről is közlök néhány idevonatkozó adatot. 1569-ben fizetett *Bélteken* 38 jobbágy 40 kal. 18 kévét, *Dobrán* 52 jobbágy 83 kal. 18 k.; *Ákosfalván* 48 jobbágy 12 kal. 22 kévét, *Mihályfalván* 31 jobbágy 39 kal. 7 k., *Cégényben* 37 jobbágy 72 kal. 22 k., *Kisnagyfaluban* 45 jobbágy 13 kal. 10 kévét a termés egy tizedrésze fejében. Egy kalangya 30 kévéből állott. *Sárköz* falu, melynek 1573-ki népességét a maga helyén már közöltem, tized fejében fizetett:

1569-ben	411 kalangya őszi	— tavaszt,
1570-ben	393 » »	— »
1571-ben	350 » »	10 k. »

Mint a számadás mondja, átlag évenként az őszi 256, a tavaszi 7 köből szemet adott s egy köből buza ára ez időben 60, egy köből

tavaszi 25 dr volt. Ez adatok a falu termését s annak értékét kellően megvilágítják.

Nógrádvármegye dézsmáját egy 1574-ki számadás következőkben összegezi: befolyt in Cottu majori:

	őszi-tavaszi együtt	bor
Balassa János javaiból	489 $\frac{1}{2}$ kereszt 2 kéve	79 köből
Balassa László >	279 > 6 >	38 >
Dévény vára >	776 $\frac{1}{2}$ >	14 > 2 pint.
Pethő János >	203 > 4 >	
A nemesek >	2.157 > 5 >	335 > 3 >
In Cottu Minor Nógrád		
Cseszkes vocata	360 >	14 > 4 >
Összes őszi és tavaszi	4.266 $\frac{1}{2}$ > 6 >	480 $\frac{1}{2}$ > bor,

mely 120 akót (urna) és 11 itczét (media) tett.

Egy akkor nagyobb és jobbmódu mezőváros a Nyitramegyei *Vág-Ujhely* földmívelési viszonyainak megvilágítására szolgálhatnak a következő táblázat adatai, melyek különböző évekre terjednek ki. Fizetett tizedet:

	jobbágy	buzát	rozsot	tavaszi
1553-ban	118	196 k. 27 k.	8 k. 26 k.	17 $\frac{1}{2}$ k. 6 k.
1579-ben	122	205 $\frac{1}{2}$ k. 25 k.	4 k. 25 k.	101 $\frac{1}{2}$ k. 9 k.
1604-ben	117	183 k. 38 k.	41 k. 15 k.	árpa, 84 k. 6 k. zab
1672-ben	105	5 $\frac{1}{2}$ k. 21,	30 k. 21, 33 k. 36 k.	kétszeres 30 $\frac{1}{2}$ k. 24 k. >
1687-ben	93	83 $\frac{1}{2}$ k. 9 k.		43 k. 30 k. 3 $\frac{1}{2}$ k. 12 k. >

Ez adatok megértésére még fölemlitem, hogy egy bíró itt is mint mindenütt, mentes volt; 1604-ben két bíró és az iskola-mester említettik mentesnek, míg ugyanakkor három nemes ember, ki paraszttelken gazdálkodott, fizetett tizedet s így a tényleg fizetők száma 120-ra ment. 1672-ről említi az összeírás, hogy a városban számos nemesember, armalista és szabados élt, ki részint nemesi, részint jobbágytelken gazdálkodott, sőt csaknem nagyobb felét a határnak birta, de nem akart tizedet fizetni. Ez okozza, hogy azon évben oly kevés folyt be, s így a fentebbi eredmény nem képviseli az egész termésnek teljes tizedrészét. Ellenben az 1604-ki eredményben nemcsak Ujhely, hanem a hozzá közellévő *Révfa* is be van foglalva s magára Ujhelyre jóval kevesebb esik. Egy kalangyát a XVI. században 60, a következőben 80 kévéből raktak. Kicsépeltek 1604-ben 82 kal. 18 kéve buzából 220, 19 kal. 27 $\frac{1}{2}$ k. árpából 40, 37 $\frac{1}{2}$ kal. zabból 165

mérőt. Ezt Nagy-Szombatba szállították s egy mérő buzáért 5, a tavasziért 4 dr fuvarbért fizettek.

Egy másik mezőváros *Sempte* főleg a bortermelés szempontjából érdemel figyelmet, ámbár Újhely környékén is sok bortermeltek és ott 1604-ben 161 ember (tehát jóval több, mint a mennyi gabonadézsmát adott, mert volt köztük sok nem helybeli, extraneus) 157 akót (urna) és 4 pintet, Révfalun ugyanakkor a hegymesteren kívül 34 ember $23\frac{1}{4}$ akót és 14 pintet fizettek dézsmául. Ellenben Semptén 1552-ben 257 szőlősgazda 1.224 akót és 13 itczét; 1595-ben 145 gazda $87\frac{1}{2}$ akót, 1616-ban 177 gazda $201\frac{3}{4}$ akót (egy akó = 32 pint = 64 itcze) fizetett mi annak jele, hogy a szőlőművelés is hanyatlásnak indult a kedvezőtlen viszonyok következtében. Egyébiránt a szőlősgazdák nagy, sőt legnagyobb része itt sem volt helybeli, hanem idegen, mi kitűnik abból, hogy például 1581-ben gabonatedet csak 56-an fizettek és pedig (egy kalangya = 76 kéve)

buzát	60 kal.	46 kévét
rozsot	8 »	12 »
zabot	2 »	62 »
árpát	1 »	21 »
tönkölyt.	— »	32 »

A Semptén lakó nem földműves nép, a zsellérség ősi mentesség alapján (ex antiqua libertate) nem fizetett kereszténypénzt Valószínűleg szőlejek volt s a bordézsmá, melyet termésöktől adtak, mentesítette őket másnemű fizetéstől.

Pozsony szabad királyi városának lakosai is nagyban foglalkoztak bortermeléssel. A bordézsmakötelesek utczák szerint irattak össze. 1568 lakott az egyes utczákban, bortizedfizető:

Ventur Gossen	68 polgár
Foffen »	10 »
Bey den Nunnen Kloster	7 »
Schlosser Gossen	16 »
Am Platz	53 »
Amalthen Flaismorhk	16 »
Juden Gossen	10 »
Longh »	67 »
Gayz »	11 »
Santt. Michael	41 »
Nunnen Bantth	33 »

Holz Gossen	6	»
Hockh Shtross	28	»
Sanderffer Gossen	67	»
Neistyffth	31	»
Spytal Gassen	38	»
Thanna Newsidell	42	»
Newshstatt	23	»
Affeder Bedrycz	48	»
In suburbio ad arcem pertinens	12	»

A dézsmás tehát, mint e följegyzés mutatja, az akkor még egészen német városban valami jó magyar nemes ember lehetett, ki a német utcaneveket meglehetősen eltorzította. Az 1581-ki bortizedlajstromban ugyanez utcák fordulnak elő, csak az auf der Bedryczet Wedryczgassennak nevezik, a Neustiftnél pedig hozzátesszik: oder Neue Gassen.

Pozsonyvármegye földművelési állapotai megvilágítására idézem néhány helység szolgáltatásait 1602-ből:

Senkwich. 1 kalangya = 84 kéve. Volt egy biró, 107 földműves, (közülök 1 zsellér s egy idegen) 27 más házában lakó (inquil. cohabitantes) zsellér, kik családonkint $3\frac{1}{2}$ — 12 dr kereszténypénzt adtak, mi annak jele, hogy ez időben nem úgy mint azelőtt minden zsellér egyformán 6—6 drt fizetett e czimén, hanem ki kevesebbet, ki többet egész 12 drig.

Sarffeo. 1 kal. = 80 kéve. Fizetett 70 jobbágy tizedet, 6 zsellér semmit, 18 zsellér 5—12 dr kereszténypénzt.

Czattay. 1 kal. = 64 kéve. Fizetett 45 jobbágy és 2 zsellér gabona tizedet; volt még 6 zsellér, kinek szöleje volt s bortizedet adott, nem pedig kereszténypénzt (inquilini non seminantes atque vineas habentes nihil solvuntur ex pecunia Christianitatis)

Gurab. 1 kal. = 64 kéve. Volt egy biró és 30 jobbágy; 24 más hátán lakó zsellérnek szöleje volt.

A négy helységben az említett évben befolyt gabonated

	buza	rozs	árpa	zab
Senkwich	68 kal. 5 k. ;	55 kal. 15 k. ;	$11\frac{1}{2}$ kal. 21 k. ;	$1\frac{1}{2}$ k. 11 k.
Sarffeo	176 * 35 k. ;	9 * 20 k. ;	$103\frac{1}{2}$ * 30 k. ;	$16\frac{1}{2}$ k. 30 k.
Czattay	$80\frac{1}{2}$ * 13 k. ;	— * — k. ;	66 * 19 k. ;	$2\frac{1}{3}$ k. 9 k.
Gurab	$128\frac{1}{2}$ * 10 k. ;	— * — k. ;	$72\frac{1}{2}$ * 19 k. ;	$34\frac{1}{2}$ k. 26 k.

Még ama vidékek földművelési viszonyairól akarok megemlékezni, hol nem a szokásos módon — a kalangyába, kepébe,

vagy keresztbe rakott termés után — fizették a dézsmát, hanem minden bevetett egy köblös föld után bizonyos mennyiségű szemes életet adtak. E mennyiséget latinul cubulusnak néha quartaliának, magyarul »fertó« (cubuli ferti vocati) »feltál«-nak néha vékának nevezik, de a rendes köbölnél jóval kisebb, ellenben a közönséges vékánál nagyobb volt, mert a számadásokban említve van, hogy például $420 \text{ fertó} = 236\frac{1}{2}$ kassai köböl, vagy $1.243\frac{1}{2} \text{ fertó} = 828$ kassai köböl. E fizetési mód divat Debreczenben és Szabolcsvármegyében, melyekről még szólni akarok.

Szabolcsvármegye nádudvari járásához Csege, Ohat, Zám Angyalháza, Udvari, Szerep, Nádudvar, Báránd, Bajon, Püspök-Ladány, Thorda, Rét-Szent-Miklós, Kis-Rábé, Mező-Szent-Miklós, Tetétlen, Kaba, Szovát, Köteles, Ebes, Hegyes, Sziget, Szoboszló, Hort, Ujváros, Egyek és Földes községek tartoztak. 1576-ban Szoboszló, Ebes és Földes nélkül a többi 23 községből befolyt buza 1.729, árpa 868 fertó, a mi azt mondja, hogy ennyi köblös föld volt azon évben bevetve. Befolyt azonban még külön is $358\frac{1}{2}$ boglya buza s így buzával még olyan terület is be volt vetve, melyen 3.585 boglya termett. — A következő 1577. évben a nádudvari járás összes 26 helységében fizettek buzát $1973\frac{1}{2}$ fertót s 408 boglyát, árpát 983, zabot 17 fertót. 1578-ban azonban sokkal kevesebb, buza csak 965 fertó és 71 boglya, tavaszi csak $719\frac{1}{2}$ fertó folyt be, jeléül annak, hogy bizonyos körülmények következtében a földnek egy jelentékeny részét műveletlenül kellett hagyni. Erre például idézek még egyet-mást a *Szoboszlóra* vonatkozó adatokból. Itt 1577-ben volt 1 biró és 137 jobbágy, ki buzát $240\frac{1}{4}$ fertót és $83\frac{1}{2}$ boglyát, árpát $154\frac{1}{2}$ zabot 10 fertót fizetett. Ellenben a következő évben egy biró, alatt már csak 105 jobbágy adott tizedet, még pedig buzát csupán $133\frac{1}{2}$ fertót és 13 boglyát, tavaszi fejében csak $97\frac{1}{2}$ fertót, másrészt a földet nem mivelő családok száma hétről 14-re emelkedett. Sokan ez évben abban hagyták a földművelést, mások kevesebb földet műveltek; így például 1 jobbágy, ki 1577-ben $1\frac{1}{2}$ köblös buzavetés s ugyananyi árpa után fizetett, a következő évben már csak egy köblös buza s félköblös árpavetés után adott tizedet.

Ugyane nagy eltérések mutatkoznak *Debreczen* városánál. 1599-ben összesen csak 526 család élt benne, a ki buza vagy rozs

termése után tizedet — fertót — fizetett. E földművelők a városban következőleg oszlottak meg:

Vicus (utcza) Piacz	18 család
» » Czegléd	36 »
» » Burgundia	8 »
» » Wargha	11 »
» » Kis-Wargha	12 »
» » Zent-Anna	22 »
» » Kopaz	15 »
» » Bodogfalwa	17 »
» » Várad	2 »
» » Zenth-Miklós	45 (leginkább földművelők lakták).
» » Németh	29 család
» » Uj	25 »
» » Hatvan	42 »
» » Mester	49 »
» » Chemethe	21 »
» » Zenth Mihál	12 »
» » Darabos	9 »
» » Péterfia Jakab	74 »
» » Nagy Chapó	33 »
» » Kis Chapó	17 »
» » Sárkány	29 »

Ezek összesen 420 köblös buza- és $104\frac{1}{2}$ köblös rozsvetés után fizettek ugyanannyi fertót, mely $236\frac{1}{2}$, illetve $59\frac{1}{2}$ kassai köblöt tett. Élt azonban még a városban 739 család, mely azon évben nem üzött földművelést, hanem egyenkint a 6 drnyi kereszténypénzt fizette. A kétféle családok száma a mondott évben tehát együtt 1.265-re ment.

Körülbelől ugyane számmal találkozunk 1601-ben is, csak hogy a két csoport közt egészen másképp oszlik meg. Az 1601-ki tizedszámadás összesen 1.300 családot mutat fel, de akkor a keresztyénpénzesek csupán 324-en vannak, a tényleg földműveléssel foglalkozók száma ellenben már 976, kik $1.243\frac{1}{2}$ fertó buzát, mely 829 kassai köblöt tett, 313 fertó árpát s $49\frac{1}{2}$ fertó zabot fizettek. A legtöbbben csakis buzát termeltek és pedig csekély területen, mert leginkább félfertót fizettek. A legnagyobb gazda Szabó Gergely volt, ki 8 fertó buzával s $1\frac{1}{2}$ fertó árpával szerepel a lajstromban.

Noha az itt közlött adatokból a földművelés állapotára általános érvényű következtetéseket vonni korai lenne s ennek

ideje csak a tizedlajstromok behatóbb, részletesebb és több oldalú tanulmányozása után fog elérkezni, annyi már a fentebbiekből is kitűnik, hogy azon vidékeken, melyeken ma a gabonatermelés nagyszerű arányokban folyik, a XVI. és XVII. században *extensive* is sokkal csekélyebb volt a mezei gazdálkodás, mint a föld termékenységét tekintve, várni lehetett. Ezt kétségkívül legelőször az okozta, hogy a gabonakereskedés nem öltött országos, még kevésbé nemzetközi jelleget. De okozták a közbiztonság szomorú állapota s a harcias idők is. A lakosok a helységtől távolabb eső földeket nem igen merték művelni, mert ott nemcsak munkájuk eredménye maradt mindenkor kétséges, de személyes biztonságuk is fenyegetve volt, különösen a török hódoltsági területhez közelebb eső részekben. A bevetett területnek aránylag szűkebb terjedelme s így a gabonatermelés csekélyége természetesen az áralakulatra is visszahatott s az arany árcsökkenése mellett ez is előmozdította a gabonaárak emelkedését.

A tizedlajstromok a méhészetten kívül a juhtenyésztés állapotára is igen sok és becses anyagot tartalmaznak. 1577-ben Szabolcsmegye nádudvari járásának fentebb felsorolt 26 helységéből 1.217 bárány adatott tizedül s 208 visszaváltatott úgy, hogy a bárányok száma 12.378 (12.170 + 208) volt. Debreczenben 1599-ben a báránytized 159, a visszaváltott bárány 86 volt s így az összes bárányok száma 1.676 volt. E szerint a juhállománynak mindenesetre kétakkoránál is nagyobbának kellett lennie.

Mint hogy a termés mennyiségének és minőségének ismeretéhez a cséplés (*excussio*) vagy nyomtatás (*trituratio*) — akkor már mindkettő divott — eredményei magok is bizonyos eszközül szolgálhatnak, följegyzéseimből erre nézve is közlök egyet-mást. *Torna* vármegye 1551-ki tizedéből 388 kal. 9 kéve őszi 467, 73 kalangya 16 kéve tavaszi, 134 köblöt adott. 1552-ben adott:

	őszi	köblöt	tavaszi	köblöt.
Gönczön	192 kal.	544 $\frac{1}{2}$	40 kal.	100
Mislyén	131 kal.	295 $\frac{1}{2}$	32 kal.	113 $\frac{3}{4}$
Lipolczon . . .	55 kal.	164 $\frac{1}{2}$	16 $\frac{1}{2}$ kal.	37
Berethen, Kis- és				
Nagy-Radnán .	42 kal. 16 kéve	95 $\frac{1}{2}$	9 kal. 12 kéve	18 $\frac{1}{2}$
Telki Bányán . .	112 kal.	356	31 kal. 18	» 134

Lövön 1560-ban egy dézsmaasztagnban volt buza 118 kepe vagy kalangya (30 kévés); csépeltek belőle 172, egy másiktól, melyben 42 kepe volt, 54 köblöt; 46 kepe rozs 54, 106 kepe zab 286 köből szemet adott.

A *gyulai* várjavak 1551-ki számadása szerint *Békés* vármegyében 352 kalangyából 10 kévéből és 808 boglyából, melyet kaszáltak, kinyomtattak 173 simándi köből, *Csanád* vármegyében 92 kal. 6 kévéből csépeltek $47\frac{1}{2}$ köből buzát. Árpa *Békésben* $216\frac{1}{2}$ boglya $43\frac{1}{2}$, *Zarándban* $41\frac{1}{2}$ boglya $11\frac{1}{4}$ köblöt fizetett.

Szathmár várában 1569-ben nagyobbára az előbbi év terméséből — az allodialis javakban 5158 kalangya buza a nyomtatók illetményének leszállításával adott 2.366 kassai köblöt. A dézsmagabonából befolyt őszi 16.019 kalangya 17 kéve, mely $8.766\frac{1}{2}$, 1.381 kal. 10 kéve zab, mely 1.274 kassai köblöt adott, szintén a nyomtatók bérén kívül.

A *tokaji* vár 1575-ki számadásai szerint *Szoboszlón* és *Nánáson* a vár ottani allodialis jószágain 1400 kal. ősiből csépeltek $919\frac{1}{2}$ köblöt; egy köből 50 dron kelt; 400 kal. és 282 boglya tavasziból nyomtattak 600 köblöt a 25 dr; *Ónd*, *Békés*, *Vámos-Ujfalu* helységeken 388 kalangya őszi adott 149 köblöt a 50 dr értékben.

Az *esztergomi* érsekség számadásaiban 1580-ból a következő cséplési eredményeket találtam: *Pozsony* városában adott a cséplők bérének — egy heted — levonásával 16 kal. 27 k. őszi 14 pozsonyi köblöt; *Szent-Györgyön* egy kilenced levonásával $126\frac{1}{2}$ k. 19 k. őszi $97\frac{1}{2}$, $14\frac{1}{2}$ k. 31 k. tavaszi 7, *Bazinban* egy tized levonásával 708 k. 27 k. őszi $685\frac{1}{2}$, $230\frac{1}{2}$ k. 14 k. tavaszi 265, *Stomfán* egy nyolczad levonásával 528 kal. 19 k. őszi 503, $158\frac{1}{2}$ k. 11 k. tavaszi 174, *Semptén* tizenegyedrész levonásával 833 k. 14 k. őszi $808\frac{1}{2}$, 139 k. 9 k. tavaszi 142, *Csallóközben* tizenharmadrész levonásával $1.750\frac{1}{8}$ k. 18 k. őszi $1.102\frac{3}{4}$ köblöt. Végül *Ohon* faluban 3 kal. 35 kéve bruttón vagyis levonás nélkül $2\frac{1}{2}$ köből buzát fizetett.

1604-ben *Szerdahelyen* 6 kal. 28 k. őszi, $19\frac{1}{2}$ nagyszombati méröt, *Bánkán* 29 k. 39 k. 90, *Korithnán* 55 k. 15 k. 145, *Veszelén* $52\frac{1}{2}$ k. 6 k. 178 szombati mérő őszi adott.

Az *örlésről* és a *kenyérsütésről*, vagyis arról, hogy egy köből életből mennyi lisztet s a lisztből hány kenyeret tudnak előállí-

tani, szintén találtam némi adatot. Az 1570-ki felső-magyarországi Proviandordnung szerint 10 köböl buzából vagy rozsból a molnár 10 köböl lisztet és $3\frac{1}{2}$ köböl korpát köteles visszaadni, ha ugyan vannak a malomban crebratoria instrumenta; vizi malmokban, hol ezek nincsenek, csak 12 köböl liszt és korpa jár vissza. Száz köböl buzánál őrlés előtt átlag 4 köblöt vettek ocsunak. Minden kassai köböl lisztből 35 kenyeret kellett sütni, mindegyiket 3 font súlyban, melyet 2 dron adtak a katonáknak. A kenyérré nézve érdekes esetet említ az a vizsgáló-bizottság, mely 1560-ban Felső-Magyarországban járt. A királyhoz intézett jelentésökben elbeszéltek, hogy kérdezték a sütőket, hány kenyér kerül ki átlag egy köböl buzából? Azt felelték, hogy sohasem csináltak próbát; találomra azonban úgy vélekedtek, hogy egy köböl buza hol 31, hol 32 vagy 33 olyan kenyeret ad, melyet 2 dron árulnak. Erre a bizottság a kassai magtárból két köböl buzát hozatott, minőségre tökéletesen egyenlőt. Az egyiket maga őrette meg, a másikat egy becsületes embernek adta át, hogy őresse meg s süttesse ki. Amabból olyan kenyér, minőt a pékek sütnék két font súlyban s két dron árulnak, sőt szebbek és jobbak 55, a másiktól 58 ilyen kétfontos kenyér lett.

Igen érdekes a kenyér árának limitacziója, melyet Lőcse városa 1666-ban, mint Hain Gáspár kézirati krónikája említi, kibocsátott s mely a kenyér sulya s a buzaárak közt a következő arányt állapítja meg: Ha a buza köble 25 dr, a kenyér (Weissbrod) sulya 48 lat legyen; 30 drnál 40, 40 drnál 30, 50 drnál 24, 60-nál 20, 70-nél 18 latos, 80-nál 16, 90-nél 14, 100-nál 12 latos legyen a kenyér. A mint a buza 1 frtnál drágább, minden 20 dénár után a kenyér sulya 1 lattal apad, s 2 frtnál csak 6, 3 frtnál már csak 3 latos volt a kenyér.

Visszatérve magára a tizedre, mint fentebb jeleztem, a tizedszedés jogát a legtöbbször az állam vette bérbe az egyháztól. Megtörtént az is, hogy az állam azután vagy a földesuraknak vagy az illető községeknek albérletbe adta azt tovább. Ha ezt községekkel tette, bizonyos átalányösszeget vett tőlük készpénzben a termés tizedrésze helyett, vagy más szóval megengedte nekik, hogy készpénzzel váltsák meg magokat. Így történt például Sáros vármegyében, hol 1550-ben 42 falu tizede 294 frt 75 drban volt bérbe adva. Ebből fizetett Máthévágás 75 drt, Sóvár

18 frtot, Berzevicze 18 frt, Sonwyz 12, Lipolcz 15, Roskován 12 frtot, 5 más falu 10—10 frtot, a többi kevesebbet. Az ilyes albérletek azonban mégis a kivételek közé tartoznak. Rendesen főleg a XVI. század második felétől kezdve az állam maga kezelte a tizedet. A szokásos évi haszonbér (solita arenda), melyet az állam fizetett a püspököknek a tizedért, 1550-ben következő volt:

Trencsén körül a csejtei és újhelyi járásokért	900 frt
A szakolczai járásért	300 »
A bányavárosoknál Thurócz vármegye	600 »
» » a bajmóczi járás a quartával	750 »
» » Zólyom vármegye	500 »
Gömör vármegye a pactátákkal	2,500 »
Torna »	500 »
Léva, Bars, Bath, Pásztó környéke.	1,100 »
Csábrág körül Nógrád vármegye	2,000 »

Ez összeg fejében azután az állam, a mennyiben egyes falvakat nem albérletbe adott, közvetlenül maga szedte be a dézsmát az illető járás összes dézsmaköteles helységeiben. De nem mindegyik volt köteles dézsmát fizetni. Voltak először mentes (exemptus) helységek, melyek bizonyos szolgálatok fejében ez irányban állandó kiváltságot kaptak. Voltak továbbá olyan helységek, melyek tizede nem a megyés püspököt illette, ki tehát bérbe sem adhatta őket, hanem a helybeli plébánost. Így például Sáros vármegyében 1549-ben Richwald, Hochwald, Syba helységek a hochwaldi, Sáros városa a helybeli plébánosnak fizette a dézsmát, nem pedig az államnak, mely a vármegye dézsmáját a tulajdonos egri püspöktől bérbe vette. A ruthén falvak, melyek a vármegyében akkor igen nagy számmal voltak, törvény szerint egyáltalán nem fizettek tizedet s így az állam, mint bérlő jövedelme igen lényegesen csökkent.

Ehhez járultak azután az igen tetemes költségek, melyekkel a dézsma behajtása járt. Végül figyelembe veendő, hogy a dézsma. ösi szokás szerint nem teljesen illette a tulajdonos főpapot s jogutódját a bérlőt, hanem annak egy részét csaknem kivétel nélkül minden helységben a plébánosnak kellett átengedni. Rendesen a nyers tized egy teljes *negyedrésze*, — ez a quarta — néhol azonban csak egy nyolczad, egy tizenkettő vagy tizenhatodrésze illette a plébánost. Csak kivételesen fordult elő, hogy a quarta — mert általánosságban az járt a helyi lelkész-

nek — szintén benfoglaltatott a bérletben. A rendes gyakorlat az volt, hogy az állam a befolyó gabonából, méhrajból, bárányból természetben, a kereszténypénzből s visszaváltásból (redemptio) készpénzben adta ki lehetőleg a hely színén a jogosult plébánosnak a tized egész negyedrészt.

A gyakorlatban hogyan történt az elszámolás és mennyi költség s másnemű illetmény csorbitotta az állam bérbe vett tizedjövedelmét, azt a legközvetlenebbül feltünteti a *máramarosi* bányagróf 1552-ki számadása. Tized fejében befolyt nála összesen 5.231 kalangya őszi; egy-egy kalangya átlag 26 kévéből állt. Ebből azonban lement a teljes quarta czimén 1.289 kalangya. Ezenkívül a birák, az asztagot rakó emberek dija és sok más szükséglet fejében annyi ment le, hogy az 5.231 kalangyából csupán 2.118 maradt a kincstárnak s így a brutto jövedelemnek legalább 60°/_o-a elesett még a gabona kicséplése előtt. Csak azután jött a cséplési költség, mely a kicséplelt szemnek ismét valami 10°/_o-át tette. Ennek levonásával a 2.118 kalangya adott 2.490¹/₂ véka magot. Befolyt továbbá 199 méhraj s 8.905¹/₂ négy pintes budai köből, vagy 212 hordó bor. E tized pénzértéke következő volt:

2,490 ¹ / ₂ véka őszi à 20 dr	498 frt 10 dr
191 méhraj à 16 dr	28 » 32 »
212 hordó bor à 4 frt	848 » — »
Keresztény pénz	41 » 13 »
Összes netto jövedelem	1,415 frt 55 dr.

Ezzel szemben következő kiadások állottak:

Évi haszonbér	263 frt 50 dr
A dézsmások fizetése	97 » 76 »
Gyalog és lovas örök dija	91 » — »
Szállítási költség	54 » 06 »
459 hordó vásárlása	159 » — »
Összes kiadás	765 frt 32 dr.

E szerint az állam tiszta haszna 650 frt 23 drt tett.

Sokkal részletesebb s az ország számos északkeleti vármegyéjére kiterjedő áttekintést nyújt az állami tizedkezelésről a szepesi kamarának 1572-ki kimutatása. Itt már a kicséplelt gabona *köblökben* van feltüntetve. Befolyt azon év tizedéből szemes életben köből

		k ö b ö l			
		árpa	zab	ocsu	
A rozgonyi járásban	2,438	423 ¹ / ₂	780	81	
A gönczi és nádasdi járásban	427 ¹ / ₂	77	133	10 ³ / ₄	
A kisujvári	2,648 ¹ / ₂	211 ¹ / ₂	739 ¹ / ₂	53 ³ / ₄	
A sztropkói	466	53	248	8 ³ / ₄	
A varannói	1,149 ¹ / ₂	95	365	42	
A bodrogközi	1,473 ³ / ₄	89	—	33	
A kis-borsodi	1,062	—	64	—	
Ungvármegyében	2,513 ¹ / ₂	196 ³ / ₄		—	
Torna vármegyében	526	—	96	—	
A dadai járásban	1,434	881		—	
	13,812 ³ / ₄	1,157 ³ / ₄	3,299 ³ / ₄	230 ³ / ₄	

Befolyt ugyanott kereszténypénzből és méhtizedből 350, báránytizedből 829¹/₂ frt. Befolyt továbbá bortized fejében 32 pintes akóban:

A rozgonyi vagy széplaki és a nádasdi járásban	472 ¹ / ₂	akó 15	pint
A kis-ujvári járásban	1,156	» 20	»
Göncz mezővárosban	609 ¹ / ₂	» 4 ¹ / ₂	»
Liszka tizedének feléből	340	» —	»
A kis-borsodi járásból	343	» —	»
A szendrő-völgyi járásból	150 ¹ / ₂	» 2	»
Torna vármegyéből	1,407	» 14	»
Ung	561	» 20	»
Összesen	5,041 ¹ / ₂	akó 11 ¹ / ₂	pint

Ez adatok magokban véve is jellemzik az egyes vidékek termelési viszonyait. De hozzávetőleg az egész termés főeredményéről is ad némi tájékozást. Ha például a búzát vesszük, a tiszta tized 13.812³/₄ köből. Ehhez először is hozzáadandó a cséplők bére átlag egy tized, vagyis 1.381 köből s akkor az eredmény valami 15.194 köbölre emelkedik. Ehhez azonban hozzá kell adni még azon összegeket, melyek a quarta s más szükségletek fejében elfizettettek s melyek összeségét a máramarosi bányagróf fentebbi számadása a bruttó jövedelem 60⁰/₁₀-ának mondja s így itt 15.194 köből 60⁰/₁₀-a 9.114 köblöt tenne. E szerint az illető vármegyék búzatermése tizedének egész bruttó összege 24.308 köből, maga az egész termés valami 243.080 köből lehetett. Ez természetesen csak megközelítő eredmény, mert nem tudjuk, hány falu volt exemptus, hány nem fizetett más okokból s hol volt a quarta is az államnak bérbe adva? Mindazonáltal ez az eredmény — s a

fentebbi számadási mód a többi gabonaneműre is alkalmazható — semmi esetre sem marad el messzire a valóságtól.

Az illető vármegyék tizedének — a terményeket részint katonai szükségletre használták, részint eladták — pénzértékét a kamara következőleg állapítja meg: Befolyt

buzából	9,282 frt 52 $\frac{1}{2}$ dr
korpából	501 » 13 »
árpából	1,816 » 80 »
zabból	824 » 93 $\frac{1}{2}$ »
ocsuból	109 » 51 $\frac{1}{2}$ »
keresztény pénz és méhrajból	350 » 50 »
bárányból	829 » 50 »
borból	11,520 » — »
Összesen	25,234 frt 40 $\frac{1}{2}$ dr

Ez összeg képviseli az illető vármegyék minden tizedének egész netto értékét. Ha ez összegre a fentebbi számítási módot alkalmazzuk (levonva a kereszténypénzt és a báránytizedet) kiszámíthatjuk az illető vidékek egész évi gabona és buzatermésének értékét. Csakhogy a 25.234 frt 40 $\frac{1}{2}$ dr az államnak nem maradt meg tiszta haszonul. Ebből kellett fedezni a) a haszonbért, b) a költséget.

Az évi haszonbér kitett:

Sáros vármegyében	1,266 frt
A rozgonyi járásban	720 »
A nádasi »	120 »
A sztropko-varannói járásban	510 »
A széplaki járásban	54 »
A helmeczi »	350 »
Liszka fele	210 »
A dadai járásban	245 »
A szendrő-völgyi járásban . . .	65 »
Kis-újvári járásban	700 »
Kis-borsodi »	232 »
Göncz	400 »
Ung vármegye	500 »
Torna »	500 »
A quarta bérlete	814 »

Összes bér 6,686 frt

Ehhez járultak a dézsmások és cséplési felügyelők díja 400 frt, a kassai annonarius, molnár, serfőző és szolgák fizetése

2.321 frt 58 dr. E két tételt a bérszükséglethez adva, a kiadás 9.407 frt 58 drt tesz s így az állam tiszta haszna a bérletből 15.826 frt 82 $\frac{1}{2}$ dr. Csakhogy e jövedelemhez járult még *Sáros-vármegye* tizede, melyet az említett 1572. évben Rueber főkapitány Sáros vára részére szedett be s melynek pénzürtéke 4.964 frt 22 $\frac{1}{2}$ dr úgy, hogy az állam bérleti haszna a valóságban 20.791 frt 5 drt tett. Sáros vármegye tiszta tizede akkor kitett:

buza 3,781 $\frac{1}{2}$ köből, melyből ocsu 154 köből ;	pénzürtéke 2,541 frt 35 dr.
árpa 1,064 » » sert főztek ;	» 1,632 frt — dr.
zab 2.963 $\frac{1}{4}$ » »	» 790 frt 87 $\frac{1}{2}$ dr.

Érdekes, mennyire becsülték 50 évvel később Sáros-vármegye tizedének mennyiségét. Hoffmann György, kamarai tanácsos 1623 ápril 21-én Eperjesről levelet irt a kamarának s mellékelt egy kimutatást a vármegye tizedéről egy közepes évben (in mediocri anni). E szerint be szokott folyni:

ősziékből	1078 köből
árpából	393 »
zabból	892 »
kereszténypénzből s megváltásokból	122 frt 14 dr.

Az 1572-ki és az 1623-ki eredményt egymással szembe állítva, a fél évszázad alatt a *földművelési termelés igen nagy arányu csökkenése mutatkozik*. Még ha fölteszszük, hogy az 1572. év kivételesen bő volt s időközben a mentességek is szaporodtak, még akkor is a mezőgazdaság sajnos hanyatlása s vele a nép roppant szegényedése nyilvánul az 1623-ki kimutatásban.

E hanyatlás természetes következménye volt a munkásosztályok helyzetének és a háborus korszaknak s 1623. után is folyton nagyobb mérveket öltött. A kinek alkalmá volt a régi emlékeket, a kiadottakat s a kéziratban levőket átlapozni, az számtalan idevonatkozó szomorú adatot fog találni. Jegyzeteimből erre nézve is idézek egyet-mást. 1667. július 9-én Rozgonyi György *enyiczkei* tisztartó urasszonyának Széchy Máriának, a nagy uradalom állapotairól ezeket írja: »A szegénység igen elfogyatkozott a szűk időben a marhából. Magam osztottam ki közikben közel majd háromszáz köből életet új fejében, csakhogy a marháját el ne adják. De mégis el nem győzték, hogy tavalyi esztendőben vékonyan termett volt az élet, tavaszi pedig semmi sem volt, kénytelenség alatt el kellett marháját adni, hogy csak-

nem éhelhalásra jutottak. A kinek marhája nem volt, sokan még tavasszal elmentek dologra; úgy táplálják magokat.« És, hogy a harcziás időknek egész visszahatását megismerjük, hogy megtudjuk, hová hanyatlott a köznép a XVII. század végén, arra nézve még csak *Gömör*-vármegye 1696-ki adólajstromaiból akarok néhány jellemző adatot közölni, hozzátevéen, hogy akkor nem sok vármegye volt jobb s igen sok még rosszabb állapotban Gömörnél. Az 1696-ki év hivatalos följegyzései szerint például *Alsó-Balogban* lakott 8 jobbágy és 11 zsellér; a jobbágyoknak összesen 44 igavonó barmuk s egyenkint 4–11 holdnyi, a zselléreknek 1–1½ holdnyi szántóföldjük, együttvéve pedig összesen 65 kapás szőlejük volt, melyen 66½ akó (urna) bor termett. *Felső-Balogban* élt 12 jobbágy, 21 zsellér; a jobbágyoknak 50 igásbarmuk és 4–8 hold földjük, a zsellérekkel együtt 28 kapás szőlejük volt, melyen 14½ akó bor termett. *Rimaszécsen* 8 jobbágy lakott, mindegyiknek 12 holdja, összesen pedig 42 igás marhájok volt; lakott továbbá 8 zsellér, kinek semmi marhája nem volt, noha némelyik 2–6 holdon gazdálkodott. *Putnok* lakossága és gazdálkodási viszonyai következőleg alakultak: élt benne 11 nemes ember, kik mind kunyhókban, melyekhez szántóföld nem tartozott (in domunculis sine pertinentiis residentes) laktak; 53 szabados szintén kunyhóban; 9 idegen (peregrini) és 9 zsellér. Igavonó barma a helység lakói közül egyiknek sem volt. Mindnyájan szőlőműveléssel foglalkoztak. Volt 43 kapás szőlejük, melyen 21½ akó bor termett, mely akkor 2½–3 frton kelt.

E tények fogalmat adhatnak az elszegényedésről, melybe a magyar nemzet produktív, termelő, munkás osztályai a háborúk csaknem kétszázados korszakában jutottak s mely a legmesszebb menő visszahatásokkal volt Magyarország sorsának későbbi alakulatára, a politika valamint a közművelődés terén. Csak ez állapotok szem előtt tartásával érthetni meg modern közéletünk számos nagyfontosságú jelenségét, az anyagi erőtlenséget, a vagyoni elmaradottságot némely szomszédunkkal szemben. A háború okozta szegénység, s a köznép elnyomott állapota, az iparos tevékenységet sem engedte lendületre vergődni. A nyomorral vivódó népnek vajmi csekély szükségletei voltak, s ha voltak, nem tudta mivel kielégíteni. Ipara tehát még azon időben sem indulhatott virulásnak, midőn Ausztria nem gyarmatképen bánt hazánkkal s

a törvényhozás még nem gátolta az ipar gyarapodását. A miben volt némi szükséglet, a mely mesterség a jobb anyagi viszonyokban élő kiváltságos osztályok részére dolgozott, az nálunk is számot tevő fejlődésnek indult. Ez történt például az ötvösséggel, míg ellenben azon iparágak, melyekhez hazánk a legalkalmasabb nyersanyaggal rendelkezik, nem vettek lendületet nemcsak a tökeszegénység, hanem első sorban a nagy tömegek szegénysége s ennek következtében csekély vásárlási és fogyasztási képessége miatt. A társadalom sok százados kedvezőtlen gazdasági szervezete, fokozva a hosszas háborúk által, ma is érezteti hatásait nemzetünk anyagi életében.

De érezteti erkölcsi hatásait is. A százados nyomás, mely alatt a köznép élt, jellemében különös sajátságokat fejlesztett ki s egyéniségébe olyannyira bevéődött, hogy ma nemzeti jellemvonásnak tűnik föl sok olyan tulajdon, mely egyáltalán nem egyéb a régi közintézmények visszahatásánál. Hagyatékai azok annak a szociálgazdasági szervezetnek, mely külsőleg eltűnt ugyan, de a lelkekben még sokáig élni fog. Arról, a ki lomhán, kelleetlenül, hanyagul dolgozik, ma is azt mondják, hogy csak »urbáriumosan« tud dolgozni. Az urbáriumos kor sehol sem fejlesztette, senkiben sem növelte nagyra a munkakedvet, a kötelességérzetet, a takarékossgot s a többi olyan tulajdonokat, melyek más, kedvezőtlenebb természeti viszonyok közt élő népeket az anyagi virulásnak jóval magasabb fokára emeltek.

Miért nem történt ugyanez nálunk is, ez istenáldotta földön, melynek lakosságát más tekintetben annyi tiszteletre méltó vonás, annyi szép tulajdon jellemzi, arra igazságos és hiteles választ majd csak akkor kapunk, ha gazdaságtörténetünk minden mozzanata kellően meg lesz világítva ama sokféle forrás alapján, melylyel e célra rendelkezünk. E források fontosságát nyomatékosan hangsúlyozni, volt fejtegetéseimnek egyik főfeladata. Ezenkívül azonban némi közvetlen tájékozást is óhajtottam nyújtani régi közgazdasági és socialpolitikai állapotainkról. Egyelőre csupán egyes tényeket, adatokat közölhettem, melyeknek gazdaságtörténeti fontosságuk van ugyan, de távolról sem alkotják magát a gazdaságtörténetet. Ez a tények bölcséletét adja s számtalan tény, adat és jelenség egybevetése alapján mutatja ki a köz-

szellem fejlődését a gazdaságban s a vele összefüggő állami és társadalmi intézményekben.

Csakhogy az ilyen gazdaságtörténet megírásához még hiányzik minden előmunkálat. Előbb a nyersanyagnak végtelen tömegét kell nyilvánosságra hozni, hogy a régi socialgazdasági állapotok alapjául szolgáló eszméket s a belőlök fejlődő intézményeket igaz mivoltukban és jelentőségökben megismerhessük s alakulásuk folyamát szakavatottan feltűntethessük. Ezuttal csak meg akartam kezdeni a munkát, melynek befejezése nem egy ember, hanem egész nemzedékek feladata lesz. De minél inkább előre halad, annál jobban meg fogjuk érteni politikai, jogi, gazdasági, művelődési életünk legfontosabb jelenségeit, a nemzeti civilizáció egész menetét. Sok téves felfogást, sok balvéleményt, nem egy legendát, mely a nemzeti hiuságnak hizeleg, fog a gazdaságtörténet eloszlatni. De azért nincs mit félnünk eredményeitől. Azt a nagy igazságot, hogy e hazát a magyarság polgárosította, hogy a mi szépet, nagyot és maradandót országunkban találunk, a magyarság anyagi és szellemi munkája hozta létre, a gazdaságtörténet is czáfolhatatlan érvekkel fogja egykor igazolni. Benne az *össz-nemzet* életereje sokkal impozánsabban nyilvánul, mint a politikában, hol mindig egyes osztályok vitték a vezérszerepet. Tanuságai tehát a nép szélesebb rétegeit érdeklik, s így általánosabbak és fontosabbak, mert nemcsak a multa vetnek világot, hanem megmagyarázzák jelenünket, sőt a jövő fejlődésének is körvonalozzák.